

The number of Sasanian combat forces in defensive and offensive approaches

Amin Babadi*

Abstract

Having a reliable military force is one of the necessary conditions for the formation of a stable and dynamic political system, and this need was more felt in the ancient world and in such a land like the Iranian plateau with its special geography. With the establishment of the Sasanian Empire, the statesmen of this state tried to form a stable and numerous military forces to avoid the problems that occurred during the Arshakid period. Consequently, they could cope with the attacks of foreign states on several fronts at the same time. The main problem of this research, which has been neglected before, is the estimation of the number of defense and offensive forces of the Sasanians based on the available data. The findings of this research shows that the Sasanians got advantage from the great quantity of troops permanently and had the ability to deploy more than 100 thousand soldiers in one front. after Khosrow I's military reforms, Sasanians having about 400 thousand permanent troops and also using the affiliated nomadic warrior forces, they employed a formidable and efficient military apparatus to defend their borders. Considering such a great quantity of troops dependent on the high economic ability of the Sasanian state. Through survey of the surviving tax data from the Sasanian kingdom shows that the Sasanians were able to pay wages to such a large force. The method of data collection in the current research is a library.

Keywords: Sasanians, Army, Khosrow Anuširwān, Military divisions.

* PhD Candidate of ancient Iranian history, Department of History, Faculty of Literature and Humanities,

University of Tehran, Tehran, Iran, aminbabadi69@ut.ac.ir

Date received: 07/07/2023, Date of acceptance: 19/10/2024

Introduction

The Sasanian Empire was always one of the most extensive and powerful political units in the world and managed to maintain this position for a relatively long time. The geographical location of this empire on the communication routes from East to West Asia and the crossing routes from Central Asia and the Indian subcontinent to Africa and Europe on the one hand gives it a considerable commercial prosperity and on the other hand exposed it to the invasion of various nations and governments who were looking at the wealth hidden inside it and the prosperity of its trade routes. Therefore, having a large and efficient military force was necessary to increase the lifespan of the Sasanian Empire, and keeping this empire for more than 400 years shows that they had this possibility. Previously, some researchers have mentioned the number of military forces of the Sasanian Empire, but usually their estimate was not the result of a detailed investigation in all available sources. The aim of this article is to achieve such an estimate.

Materials & methods

The method of the current research is content analysis method and the writer first describes the data related to the number of Sasanian military forces and finally tries to estimate the total number by analyzing them.

Discussion and Result

The sources related to the present research can be divided into two categories: Roman and Iranian sources. While the Roman sources are contemporary to the Sasanian Empire and usually do not suffer from the strange exaggerations of the Greek sources, their information is limited to the number of mobilized imperial forces on a front or the number of troops stationed in garrisons. On the opposite side, there are Iranian sources, almost all of which have reached us from a later period after the fall of the Sasanian Empire. Armenian sources can also be used sometimes, but strange exaggerations make it difficult to use them. None of these sources can be left out and limiting the research to one group of sources does not give reliable results. However, none of these sources independently conveys a direct estimate to the researcher, and therefore we are forced to confront them and draw out the final result, albeit an approximation. Ever since Artaxerxes I fought against the Romans, they always tried to exaggerate the description of their victories or reduce the burden of their defeats by emphasizing the great power of the enemy forces. From the same period, reliable data about the number of Sasanian

81 Abstract

forces at the beginning of the work are also available in Iranian sources. At the time of facing Shahpur I, Shahpur II, Qobad, Khosrow Anushirvan and Khosrow parviz, the Romans sometimes described the number of the Sasanian army. However, the problem of these sources is that they unilaterally refer to the Sasanian army on only one front, while they usually refuse to estimate the Sasanian forces on other fronts. although Iranian-Islamic sources are late, they provide good data about Sasanian encounters with northern, southern and eastern enemy forces, which can be used to supplement Roman data. In recent decades, archeological findings have also come to the aid of researchers, and with their help and by estimating the Sasanian forces in various castles and large defensive complexes such as the Gorgan Wall and the Darband Wall, it is possible to arrive at reliable results. Also, it seems that after the division of the territory into four parts by Khosrow Anushirvan, the number of Sasanian forces in different fronts found a certain order; In any case, a distinction should be made between the permanent and temporary forces of the Sasanian army before and after the reforms of Khosrow Anushirvan.

Conclusion

From the period before the reforms of Khosrow Anushirvan, sources sometimes refer to more than 100,000 Sasanian forces on one front, and sometimes the number of forces is estimated to be lower. The existence of numerous castles and extensive defense structures in the Sasanian territory shows that in addition to equipping the army on one front, the Sasanians also deployed a large number of defense forces on the borders. After the reforms of Khosrow Anushirvan, Iranian sources sometimes refer to 300 thousand soldiers under the command of the King of Kings, which, considering the loss of one Kust in each case, this number can be corrected to 400 thousand soldiers for 4 Kusts, which is probably the share of each Kust was equal. To this figure, the nomad forces and urban security forces should be added, which increases the total Sasanian forces to a considerable extent, perhaps to more than 600 thousand soldiers. It was with such a large force that the Sasanians managed to maintain their territory for more than 4 centuries.

Bibliography

Agathias (2020), *Histories*, Translated by Mahmud Fazeli Birjandi, Tehran: Lahita [in Persian].

Altabari, Mahammad ebne Jarir (1967), *History of Prophets and the Kings*, by Mohammad Abolfazl Ebrahim, Beyrut: Ravane Altarathe Alarabi [In Arabic].

- Altheim, Franz (1990), *Economic Helps in Ancient Era*, Translated by Amirhushang Amini, Tehran: Organization of Publications and Education of the Islamic Revolution [in Persian].
- Altheim, Franz (2019), *Sassanids and the Huns*, Translated by Hushang Sadeghi, Tehran: Farzane Rooz [in Persian].
- Altheim, Franz and Ruth Stiehl (2012), *The Economic History of Sassanian Empire*, Translated by Hushang Sadeghi, Tehran: Scientific and cultural publications [in Persian].
- Ammianus Marcellinus (1894), *The Roman History*, Translated by C.D. Yonge, London: Henry G. Bohn, York ST.
- Anderson, Perry (2009), *Passages from Antiquity to Feudolism*, Translated by Hasan Mortazavi, Tehran: Thaleth [in Persian].
- Azarnush, Azartash (2009), *Ways of Persian influence in Jahili Arab culture and language*, Tehran: Tus [in Persian].
- Baghdasarian, Edik (2001), Appendix to the history of Armenians of Movses Khorenatsi, Translated by Edik Baghdasarian, Tehran: Author [in Persian].
- Balami, Abuali Mohammad (1974), *The History of Balami*, Emendationed by Mohammadtaghi Bahar, Tehran: Tabesh [in Persian].
- Balazori, Ahmad ebne Yahya (1958), *Fotuh Alboldan*, Translated by Mohammad Tavakkol, Tehran: Noghre [in Persian].
- Bondahesh* (2016), Translated by Mehrdad Bahar, Tehran: Tus [in Persian].
- Bosworth, C. Edmund (1999), *The History of Al-Tabari*, Vol. V, State University of New York Press.
- Bosworth (2001), "Iran and The Arabs Before the Islam", *Cambridge History of Iran*, Vol. 3, Part 1, Translated by Hasan Anushe, Tehran: Amirkabir, 707-726 [in Persian].
- Bosworth (2002), "Obolla", *Encyclopaedia Iranica Online*, <https://www.iranicaonline.org/articles/obolla>
- Bosworth (2012), "Hira" *Encyclopædia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/hira>
- Christensen, A. E. (1989), *Iran in Sassanian era*, Translated by Gh. Rashid Yasemi, Tehran: Donyaye Ketab [in Persian].
- Daryaei, Touraj (2009), *Shahrestanhaye Iranshahr*, Translated by Shahram Jalilian, Tehran: Tus [in Persian].
- Daryaei, Touraj (2013), *The untold stories of the Sasanian Empire*, Translated by Ahang Haghani and Mahmud Fazeli Birjandi, Tehran: Book Translation and Publishing Company of Paeseh [in Persian].
- Daryaei, Touraj (2014), "Military organization in ancient Iran", *The Comprehensive history of Iran*, Vol. 3, Tehran: The great Islamic encyclopedia, 537-568 [in Persian].
- Dinavari, Ahmad ebn-e Davood (1985), *Akhbar altaval*, Translated by Mahmood Mahdavi Damghani, Tehran: Ney [in Persian].
- Dodgeon, Michael.H & Samuel N.C.Lieu (2002), *The Roman Estern Frontier and the Persian Wars*, NewYork: Routledge.

83 Abstract

- Ebn-e Atham, Ahmad ebne Ali (1995), *Alfotuh*, Translated by Mohammad ebne Ahmad mostofi Heravi, Tehran: Scientific and cultural publications [in Persian].
- Ebn-e Balkhi (2006), *Farsnameh*, Edited by Guy Li Strange and Reinold Alen Nikelson, Tehran: asatir [in Persian].
- Ebn-e Faghih, Ahmad Ebne Mohammad (1970), *Alboldan*, Translated by H. Masud, Tehran: Iranian Culture Foundation [in Persian].
- Ebn-e Khaldun (2004), *The History of Ebn-e Khaldun*, Translated by abdolmohammad Ayati, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies [in Persian].
- Ebn-e Khordadbeh (1991), *Almasalek and Mamalek*, Translated by Hosein Gharechanlu, Tehran: Maharat [in Persian].
- Ebn-e Rosteh, Ahmad ebne Omar (1986), *Alalagh Alnafiseh*, Translated by Hosein Gharechanlu, Tehran: Amirkabir [in Persian].
- Estakhri, Abu Eshagh Ebrahim (1961), *Masalek va Mamalek*, by Iraj Afshar, Tehran: Book translation and publishing company [in Persian].
- Farahani, Alan (2020), "Sasanian Empire Archaeology of the", *Encyclopedia of Global Archaeology*, pp 1-15.
- Felix, Wolfgang (2011), "CHIONITES", *Encyclopaedia Iranicaonline*, <https://www.iranicaonline.org/articles/chionites-lat>
- Ferdowsi. (1990), *Shahname*, Vol. 6, Amendmmented by Jalal Khakeghi Motkagh, New York: Foundation of Iran Heritage [in Persian].
- Ferdowsi. (1992), *Shahname*, Vol. 7, Amendmmented by Jalal Khakeghi Motkagh, Tehran: The great Islamic encyclopedia [in Persian].
- Ferdowsi. (1992), *Shahname*, Vol. 8, Amendmmented by Jalal Khakeghi Motkagh, Tehran: The great Islamic encyclopedia [in Persian].
- Ghaddame Ebne Jafar (1991), *Alkharaj*, Translated by Hosein Gharechanlu, Tehran: Alborz [in Persian].
- Ghazvini, Mohammad (1953), *20 Articles*, Tehran: Ebne Sina [in Persian].
- Ghomi, Hasan ebne Mohammad ebne Hasan (1982), *The History of Ghom*, Translated by Hasan ebne Ali ebne Hasan, by Jalal aldin Tehrani, Tehran: Tus [in Persian].
- Greatrex, Geoffrey and Samuel N.C. Lieu (2002), *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, Part II, NewYork: Routledge.
- Hamze Esfahani (1967), *History of Prophets and the Kings*, Translated by Jafar Shear, Tehran: Iranian Culture Foundation [in Persian].
- Harmatta, J. (1996), "the Wall of Alexander the Great and the Limes Sasanicus", *Bulletin of the Asia Institute*, New Series, Vol 10, 79-84.
- Howard-Johnston, James (2012), "The Late Sasanian Army", *Late Antiquity: Eastern Perspectives*, Edited by Teresa Bernheimer and Adam Silverstein, The Gribb Memorial Trust, pp 87-127.
- Howard-Johnston, James (2021), *The Last Great War of Antiquity*, Oxford University Press.

- Iranshah ebne AbiAlkheir (1991), *Bahman Nameh*, by Rahim Afifi, Tehran: Scientific and cultural publications [in Persian].
- Jalilian, Shahram (2018), *The history of Sassanian political developments*, Tehran: Samt [in Persian].
- Kettenhophen, Erich (2011), "Deportations II in the Parthian and Sasanian Periods", *Encyclopædia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/deportations#pt3>
- Khwarazmi, Abuabdollah Mahammad ebne Ahmad (1968), *Mafatih Alolum*, Translated by Hosein Khadivjam, Tehran: Iranian Culture Foundation [in Persian].
- Kolesnikov, A. E. (2010), *Iran on the verge of the fall of the Sassanians*, Translated by Mohammadrafie Yahyayi, Tehran: Kandokav [in Persian].
- Lang, David M. (2001), "Iran, Armenia and Georgia", *Cambridge History of Iran*, Vol. 3, Part 1, Translated by Hasan Anushe, Tehran: Amirkabir, 617-648 [in Persian].
- Lawrence, Dan and Toni J. Wilkinson (2017), "The Northern and Western Borderlands of the Sasanian Empire: Contextualising the Roman/Byzantine and Sasanian Frontier", *Sasanian Persia*, Edited by Eberhard W. Sauer, Edinburgh University Press, 99-125.
- Maghdesi, Motahar ebn-e Taher (1995), *Albed'e valtariikh*, Translated by Mohammadreza Shafiei Kadkani, Tehran: Agah [in Persian].
- Marzban Rad, Ali (1977), *Khosrow Anushirvan in Persian Literature*, Tehran: Iran National University [in Persian].
- Maskevaih, Abu Ali Ahmad ebn-e Mohammad (1990), *Tejareb alomam*, Translated by Abolghasem Emami, Tehran: Soroush [in Persian].
- Masudi, Ali ebne Hosein (2003), *Moruj alzahab va Maaden aljouhar*, Translated by Abolghasem Payandeh, Tehran: Scientific and cultural Publications [in Persian].
- Mohammadi Malayeri, Mohammad (2000), *Iran's history and culture during the transition from the Sassanid era to the Islamic era*, Vol. 1, Tehran: Tus [in Persian].
- Mojmal altavarikh valghesas* (1939), Emendmented by Malekolshoaraye Bahar, Tehran: Khavar [in Persian].
- Morley, Craig (2017), "The Arabian Frontier: A Keystone of the Sasanian Empire", *Sasanian Persia*, Edited by Eberhard W. Sauer, Edinburgh University Press, pp 268-283.
- Morony, M. (2006), "The Late Sasanian Economic Impact on the Arabian Peninsula", *Society and Economic of Sasanian Era*, Translated by Hosein Kianrad, Tehran: Sokhan, 89-110 [in Persian].
- Nameye Tansar* (1975), Amendmented by Mojtaba Minovi and Mahammad Esmaeili Rezvani, Tehran: University Publishing and Printing Institute [in Persian].
- Nemati, Mohammadreza and others (2020), "Largest Ancient Fortress of South-West Asia and the Western World? Recent Fieldwork at Sasanian Qaleh Iraj at Pishva, Iran", *Iran*, Vol 58, No 2, 190-220.
- Noldeke, Theodor (1979), *History of Iranians and Arabs in Sassanians era*, Translated by Abbas Zaryab, Tehran: Association of National Artifacts [in Persian].

85 Abstract

- Omran Rekavandi, Hamid and Others (2008), "Sasanian Walls, Hinterland Fortresses and Abandoned Ancient Irrigated Landscapes: the 2007 Season on the Great Wall of Gorgan and the Wall of Tammishe", *Iran*, Vol 46, British Institute of Persian Studies, pp 151-178.
- Oryan, Said (2013), *A Guide to Middle Iranian Inscriptions*, Tehran: Elmi [in Persian].
- Pahlavi Texts* (1992), By Jamasb Asana, Said Oryan, Tehran: National Library [in Persian].
- Pawstos Buzand (2018), *Armenians History*, Translated by Garon Sarkesian, Tehran: Nairi [in Persian].
- Perikhanian, Anahid (2001), "Iranian Society and Law", *Cambridge History of Iran*, Vol. 3, Part 1, Translated by Hasan Anushe, Tehran: Amirkabir [in Persian].
- Pigulevskaia, Nina (1993), *Arabs around the borders of Eastern Rome and Iran in the 4th-6th centuries AD*, Translated by Enayatallah Reza, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research [in Persian].
- Pigulevskaia, Nina (2015), *Iran and Byzantium in the 6th and 7th centuries*, Translated by Kambiz Mirbaha, Tehran: Ghoghnuus [in Persian].
- Potts, Daniel (2016), "Sasanian and the Arabs", Translated by Zahra Berisam, *Jondi Shapur*, Vol. 5, 110-118 [in Persian].
- Pourshariati, Parvaneh (2008) *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, London: I. B. Tauris.
- Pourshariati, Parvaneh (2020), *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, Translated by Ava Vahedi Navaei, Tehran: Ney [in Persian].
- Procopius (1938), *History of the Wars*, Edited by T. E. Page and W. H. D. Rouse, London: William Heinemann.
- Rubin, Zeev (2016), "Kosrow I ii. Reforms," *Encyclopædia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/kosrow-i-ii-reforms>
- Salem, Abdolaziz (2004), *Arab history before Islam*, Translated by Bagher Sadrinia, Tehran: Scientific and cultural publications [in Persian].
- Sauer, Eberhard W. And Others (2017), "Innovation and Stagnation: Military Infrastructure and the Shifting Balance of Power Between Rome and Persia", *Sasanian Persia*, Edited by Eberhard W. Sauer, Edinburgh University Press, pp 241-267.
- Sauer, W & Others (2020), "Interconnected Frontiers: Trans-Caspian Defensive Networks of the Sasanian Empire", *Proceeding of the 11th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East Volume 2*, Edited by Adelheid Otto, Michael Herles and Kai Kaniuth, pp 363-372.
- Schippmann, Klaus (2017), *Basics of Sasanian history*, Translated by Keykavous Jahandari, Tehran: Farzane Rooz [in Persian].
- Shahbazi, Alireza Shapur (2010), *Sassanian History*, Tehran: University Publication Center [in Persian].
- Shahbazi, Alireza Shapur (2012), "ARMY i. Pre-Islamic Iran," *Encyclopædia Iranica*, II/5, pp. 489-499, available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/army-i>
- Shayegan, M. Rahim (1999), "The position of Hargbed in the Sassanid period", *Irannameh*, No. 66, 287-290 [in Persian].

- Shayegan, M. Rahim (2003), "Approaches to the Study of Sasanian History", *Paitimana Essays in Iranian, Indo-European, and Indian Studies in Honor of Hanns-Peter Schmidt*, Vol. I & II, Edited by Siamak Adhami, California: Mazda Publishers, 363-384.
- Tabari, Mohammad ebn-e Jarir (1983), *The History of Prophets and Kings*, Translated by Aboulghasem Payandeh, Tehran: Asatir [in Persian].
- Tafazzoli, Ahmad (2006), *Sasanian Society*, Translated by Shirin Mokhtarian and Mahdi Baghi, Tehran: Ney [in Persian].
- Tafazzoli, Ahmad (2019), "Political, social and cultural role of Dehghans", *Tafazzoli Articles*, by Zhaleh Amouzegar, Tehran: Tus, 385-398 [in Persian].
- Tajareb Alomam fi Akhbae moluk Alarab Valajam* (1994), by Reza Enzabinezhad and Yahya Kalantari, Mashhad: Ferdowsi University [in Persian].
- Tavoosi, Mahmood and Aliasghar Mirzayi (2004), "Dehghans in transition", *Journal of Iranian Studies*, No. 6, 47-80 [in Persian].
- Thaalabi, Abumansour (1989), *Ghorar-e Akhbar Moluk fors va siarehom*, Translated by Mohammad Fazaeli, Tehran: Noghre [in Persian].
- Theophylactus Simocatta (2018), *The History*, Translated by Mahmood Fazeli Birjandi, Tehran: Ketabe Sadeh [in Persian].
- Ulrich, Brian (2011), "Oman and Bahrain in Late Antiquity: the Sasanian's Arabian Periphery", *Proceeding of the Seminar for Arabian Studies*, Vol. 41, London, pp 377-385.
- Vothughi, Mohammadbagher and Mansour Sefatgol (2016), *Atlas of Iranian Ports and Maritime History*, Vol. 1, Tehran: Ports and Maritime Organization [in Persian].
- Ya'ghubi, Ebne Vazeh (2003), *Ya'ghubi's History*, Translated by Ebrahim Ayati, Tehran: Scientific and cultural Pub [in Persian].
- Yaghut Hamavi (2017), *Mojam Alboldan*, Translated by Alinaghi Monzavi, Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism [in Persian].
- Zarrinkoob, Ruzbeh (2014), "Sasanians Political History", *The Comprehensive history of Iran*, Vol. 2, Tehran: The great Islamic encyclopedia, 461-574 [in Persian].

شمار نیروهای رزمی ساسانی در رویکردهای دفاعی و هجومی

امین بابادی*

چکیده

داشتن نیروی نظامی قابل اتکا یکی از شرایط لازم تشکیل نظام سیاسی پایا و پویا است و این نیاز در دنیای باستان و در سرزمینی چون فلات ایران با جغرافیای خاصش بیشتر حس می‌شد. با تشکیل شاهنشاهی ساسانی دولت‌مردان این حکومت برای پرهیز از مشکلات پیش آمده در دوره اشکانی برای تشکیل یک نیروی نظامی ثابت و پرشمار تلاش کردند تا بتوانند هم‌زمان در چند جبهه از پس حملات اقوام و حکومت‌های بیگانه برآیند. مسئله اصلی این پژوهش که پیش از این مورد کم‌توجهی واقع شده، تخمین شمار نیروهای دفاعی و هجومی ساسانیان با تکیه بر داده‌های موجود است. یافته‌های این پژوهش نشان خواهد داد که ساسانیان همواره از شمار فراوانی نیرو بهره می‌بردند و توان بسیج بیش از ۱۰۰ هزار سرباز در یک جبهه را داشتند و پس از اصلاحات نظامی خسرو یکم با در اختیار داشتن حدود ۴۰۰ هزار نیروی دائمی و همچنین استفاده از اقوام جنگجوی کوچرو پیرامونی دستگاه نظامی مهیب و کارآمدی را برای دفاع از حدود خود به خدمت گرفتند. در نظر گرفتن چنین نیروی پرشماری به توانایی بالای اقتصادی حکومت وابسته است و بررسی داده‌های مالیاتی بازمانده از شاهنشاهی ساسانی نشان می‌دهد که ساسانیان توان پرداخت دستمزد به چنین نیروی پرشماری را داشتند. روش گردآوری داده‌ها در پژوهش حاضر کتابخانه‌ای است.

کلیدواژه‌ها: ساسانیان، ارتش، خسرو انوشیروان، تقسیمات نظامی.

* دانشجوی دکتری تخصصی تاریخ ایران باستان، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. aminbabadi69@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۸

۱. مقدمه

فلات ایران بر سر چهارراه ارتباطی جهان باستان قرار داشت و حکومت‌های حاکم بر این سرزمین علاوه بر راه‌های ارتباطی، سرزمین‌های ثروتمندی را زیر فرمان داشتند که در طولانی مدت با بسط اقدامات عمرانی از جانب پادشاهی‌های ایرانی و غیرایرانی و همچنین امنیت حاصل از ثبات نسبی سیاسی در دوران حکومت ایرانیان، بر ثروت و رفاه آنها افزوده شد و این ویژگی‌های مهم از دیرباز توجه اقوام کوچرو و حکومت‌های سازمان‌یافته اطراف را برای فتح فلات ایران و میانروان جلب می‌کرد. با روی کار آمدن ساسانیان و تجربه جنگ‌های سده آخر حکومت اشکانیان، به داشتن یک نیروی نظامی دائمی و واکنش سریع احساس نیاز شد. نیرویی که از طرفی پاسخ‌گوی زیاده‌خواهی‌های ماشین نظامی عظیم رومیان باشد و از طرفی با اقوام دشت‌نشین عرب در جنوب غربی و کوچروهای ایرانی و غیرایرانی شمال قفقاز و آسیای مرکزی دست و پنجه نرم کند. ساسانیان خیلی زود این مهم را جامه عمل پوشاندند و چنانکه خواهد آمد، نیروی نظامی پرشمار و کارآمدی تدارک دیدند تا نیازهای یک پادشاهی پهناور و رو به رشد را تأمین کند. با این حال جابه‌جایی اقوام آسیای مرکزی و تقسیم امپراتوری روم در سده ۴ میلادی موجب شد که دشمنان از این پس با تمرکز بیشتری به نبرد با ساسانیان اقدام ورزند و تشکیل حکومت گوت‌ترک در سده ۶ ساسانیان را با یک قدرت نیرومند نظامی جدید در شرق طرف کرد و بنابراین ساسانیان همواره نیاز به پیشرفت نیروهای نظامی و سازه‌های دفاعی داشتند.

بدیهی است که بدون مدیریتی خوب و پویا در بسیج و به کارگیری نیروهای مرزی، استحکامات مرزی به تنهایی نمی‌توانند امنیت منطقه را تضمین کنند. بنابراین برای دستیابی به تصویری واضح‌تر از امنیت مرزی دوران ساسانی باید نیروهای دفاعی این شاهنشاهی مورد بررسی قرار گیرند. در یک رساله رومی به نام استراتژیکون (strategikon) از شهامت و ثابت‌قدمی نیروهای ایرانی گفته شده است که

ایرانیان در جنگ‌آوری و انجام کارهای بزرگ، در دفاع از میهن خود بسیار مصمم و تزلزل ناپذیرند و اغلب برای نیل به اهداف خود ترجیح می‌دهند برنامه‌ریزی و رهبری ماهرانه داشته باشند. آنان یک راهبرد اصولی را بر شیوه‌های متهورانه و تهاجمی ترجیح می‌دادند و از آنجا که در آب و هوایی گرم به سر می‌بردند، به آسانی در برابر گرما، تشنگی و بی‌غذایی تاب می‌آوردند. سربازان ایرانی در پوشاندن زخم‌هایشان و تحمل دلیرانه موقعیت‌های

شمار نیروهای رزمی ساسانی در رویکردهای دفاعی و هجومی (امین بابادی) ۸۹

دشوار و حتی بهره‌گیری از این موقعیت‌ها به نفع خود مهارت فوق‌العاده‌ای داشتند (زرین‌کوب ۱۳۹۳: ۵۶۳-۵۶۴؛ Greatrex and Lieu 2002: 179).

می‌توان پنداشت که این توصیف پیش از هرکس متوجه نیروهای دائمی مرزی است که رومیان بیشتر با آنها طرف بودند. در سخنی متناسب به اردشیر بابکان اهمیت و شخصیت نیروهای مرزی به خوبی توصیف شده است:

اگر شاهی توانست مرز را با ویژگیان پاکدل خویش استوار سازد، از توده بدخواه رشک‌بر کینه‌توز خود را آسوده کرده است و اگر بر آن شود که با دست توده رشک‌بر مرزها را ببندد، هرچند ایشان را با ورزش‌های جنگی و دادن زین‌ابزار نیرومند کند و نیرنگ‌های جنگی به ایشان بیاموزد، چون دل پر از کین دارند، هر آینه خود ایشان در چنین حالی زیانکارترین و کینه‌جوترین دشمنان خواهند شد و اگر آن چیزی که در آغاز گفتم تباه باشد، همه این کوشش‌ها را باید به دور ریخت (عهد اردشیر ۱۳۴۸: ۷۷-۷۸).

مسئله پژوهش حاضر تخمین شمار نیروهای نظامی ساسانیان در دو رویکرد دفاعی و هجومی است. هرچند مسئله مذکور از اهمیت زیادی برخوردار است اما پیش از این چندان مورد تحلیل قرار نگرفته است. شیپمان در موافقت با ویدن‌گرن و استفاده از چند داده رومی و اسلامی رقم حدود ۵۰ هزار تن را ارجح می‌شمارد ولی از کلامش می‌توان پنداشت که ارقام بالاتر را غیرممکن نمی‌داند (شیپمان ۱۳۹۶: ۱۱۳-۱۱۴) اما در هر صورت پیداست که او تنها ارتش تهاجمی را مدنظر قرار داده است. شهبازی با تکیه بر گزارش طبری شمار نیروهای نام‌نویسی شده ساسانی را ۷۰ هزار تن می‌داند (Shahbazi 2012). دریایی نیز با رویکردی مشابه استفاده از چند داده شمار چند ده هزار تن را برای نیروهای هجومی شاهد می‌آورد (دریایی ۱۳۹۳: ۵۶۵). عمرانی رکاوندی و همراهانش با بررسی سازه‌های دفاعی ساسانی دیدگاه قدیمی مبنی بر کمتر بودن شمار نیروهای نظامی ساسانی نسبت به روم را به چالش می‌کشند (Omran 2008: 163) اما بررسی آنها فاقد استفاده از منابع مکتوب مختلف است. هاوارد جانستون به صورت تقریبی شمار ارتش ساسانی را ۳۰۰ هزار تن برآورد می‌کند که به عقیده او شامل سربازان مستقر در دیوارهای دفاعی و دیگر اردوگاه‌های نظامی و همچنین نیروهای میدانی زیر فرمان چهار اسپهبد می‌شد (Howard-Johnston 2021: 395). همو در جای دیگر با بررسی سازه‌های دفاعی و نظامی ساسانیان و برخی از گزارش‌های رومی و ارمنی شمار کلی حدود ۳۲۰ هزار تن را منطقی دانسته بود (Howard-Johnston 2012: 109-110). اما او در برآورد خود نیروهای کوچروی زیر فرمان شاهنشاهی و همچنین نیروهای امنیتی درون شهرها

را حساب نکرده است. همچنین او در محاسبات خود اغلب به منابع ایرانی بی توجه است. در ادامه تلاش می شود تا با تکیه بر داده های مختلف برآورد بهتری به دست آید.

۲. شمار نیروهای مرزی در شاهنشاهی ساسانی

ساسانیان به عنوان یکی از سازمان یافته ترین دولت های جهان باستان در دوره حیات سیاسیشان اقدام به تعریف مرزهایی تا حد امکان مشخص برای قلمرو پهنای خود کردند و آن را «ایران شهر» نامیدند. در منابع مختلف گستره های متفاوتی برای ایران شهر تعریف شده است اما به طور معمول تعریف کلی «از جیحون تا فرات» را می توان فصل مشترک گزارش های منابع دانست که شامل فلات ایران، قفقاز و میانرودان می شد و به سرحدات طبیعی چون رود سند، رود جیحون، رود فرات، دریای کاسپی، کوهستان قفقاز و دریای پارس و مکران محدود بود (برای تعریف های مختلف از ایران شهر در منابع بنگرید به: کتیبه شاهپور یکم در کعبه زردشت در عریان ۱۳۹۲: ۷۰؛ بندش ۱۳۹۵: ۱۳۳-۱۳۵؛ ابن فقیه همدانی ۱۳۴۹: ۱۰-۱۱؛ قدامه ابن جعفر ۱۳۷۰: ۱۰۹؛ ابن رسته ۱۳۶۵: ۱۱۹، ۱۲۱؛ مطهر ابن طاهر مقدسی ۱۳۷۴: ۵۹۱؛ قزوینی ۱۳۳۲: ۴۹؛ نامه تنسر ۱۳۵۴: ۸۹؛ دریایی ۱۳۸۸: ۳۷-۴۲). بدیهی است که ساسانیان خود را محدود به این مرزهای تعریف شده نمی دانستند و در زمان قدرت تلاش می کردند تا سرزمین های همجوار را نیز تابع خود کنند و گاه قلمروشان از گستره مذکور بسیار فراتر می رفت و گاه در اثر شکست نظامی سرزمین های وسیعی را از دست می دادند. اما در هر صورت به واسطه تعریف مرزهای نسبتاً مشخصی برای ایران شهر، آنان به مرور خود را موظف به حراست از این مرزها کردند و این هدف نیاز به فراهم آوری نیروهای نظامی پرشمار و دائمی داشت.

در منابع به شماری از مقامات نظامی دولت ساسانی اشاره شده است. احتمالاً واژه دژبید که در شماری از منابع ساسانی آمده است به معنی فرمانده دژ و یا یک سازه مستقل دفاعی بود و بنابراین سربازانی را زیر دست داشت. همچنین در برخی منابع به مقام ارگبد نیز اشاره شده است که الزاماً با دژبید یکسان نیست و احتمالاً باید آن را بالاتر از دژبید دانست (تفضلی ۱۳۸۵: ۲۳-۲۴).^۱ نخستین گزارش منسجم درباره وضعیت نیروهای مرزی ساسانی را طبری ارائه داده است. به گزارش او شاهپور دوم که از وضع بد مرزداران آگاه بود به آنها اختیار ماندن (در صورت دریافت حقوق مناسب) و یا بازگشت به خانه را داد (الطبری، ۱۳۸۷: ۵۶؛ طبری، ۱۳۶۲: ۵۹۹-۶۰۰؛ نولدکه ۱۳۵۸: ۱۰۸-۱۰۹؛ همچنین بنگرید به بلعمی ۱۳۵۳: ۹۰۶-۹۰۷). این

گزارش می‌تواند نشانگر تقسیم نیروهای مرزی توسط شاهپور دوم به دو بخش حاضر به خدمت و ذخیره باشد که ذخیره‌ها برای مواقع اضطراری به صورت آماده‌باش در محل زندگی خود به سر می‌بردند. روش دیگری که شاهپور دوم در مرزداری درپیش گرفت و انوشیروان از او تقلید کرد، اسکان نیروهای مرزی در نزدیکی مرزها به صورت خانوادگی و با زندگی کشاورزی بود. شاهپور دوم پس از حفر خندق در مرزهای جنوب غربی، به سربازان پادگان‌های مستقر در منطقه زمین‌هایی به منظور کشت و ورز داد (جلیلیان ۱۳۹۷: ۱۹۴). حمزه اصفهانی گزارش می‌دهد:

وی [انوشیروان] سد دربند یا باب‌الابواب را نیز بنا کرد که طول آن از دریا تا کوه در حدود ۲۰ فرسخ است، و به هر ناحیه آن امیری از سپاه گماشت و آنجا را به اقطاع به وی داد و از آبادانی‌های آن ناحیه طعام ایشان را فراهم کرد و چنان قرار داد که آن ناحیه با ضیاع خود پس از مرگ حاکم وقف اولادش باشد و فرزندان ایشان تا این زمان [حدود ۳۵۰ ه.ق.] نگهبان نواحی سد هستند (حمزه اصفهانی ۱۳۴۶: ۵۵؛ همچنین بنگرید به: یاقوت حموی ۱۳۹۶: ۲۰۱/۱، ۳۸۷).

اینجا باید مقصود اقطاع دادن این حدود به نیروهای نظامی باشد. این اقطاع‌ها در مقابل خدمت نظامی خود این سربازان (اسواران که به عقیده آلتهایم و اشتیل همان دهقانان بودند) به آنها واگذار می‌شد (آلتهایم و اشتیل ۱۳۹۱: ۱۶۵). این رویکرد احتمالاً از دوره انوشیروان به بعد به یکی از شیوه‌های اساسی در به خدمت گرفتن نیروهای نظامی توسط ساسانیان تبدیل شد (Shayegan 2003: 378). طبری شمار نگهبانان دائمی مرز قفقاز (او از ارمنستان نام می‌برد) را ۵ هزار سوار و پیاده گزارش می‌دهد (الطبری، ۱۳۸۷: ۱۰۱؛ طبری، ۱۳۶۲: ۶۴۸؛ نولدکه ۱۳۵۸: ۲۵۵) اما در ترجمه نهایی/الأرب آمده‌است که انوشیروان ۱۲ هزار سرباز به نگهبانی دربند قفقاز گمارد (تجارب الامم فی اخبار ملوک العرب والعجم ۱۳۷۳: ۲۷۵). همچنین در شمال غرب قفقاز دژی مشهور به «قلعه کوبان» وجود دارد که مربوط به زمان پیروز است. به گزارش «مناندر محافظ» نیرویی متشکل از ۴۰۰۰ سرباز ساسانی در این منطقه وجود داشت که به تعقیب سفارت رومیان به ترکان غربی پرداختند و بنابراین این نیرو می‌توانند پادگان مستقر در قلعه کوبان ساسانی باشند (Harmatta 1996: 82-83). سندی منضم به وقایع‌نامه آنانیا شیراکاتسی، فهرستی از سربازان ناخارارهای (اشراف) ارمنی در زمان سلسله آرشاگونی (اشکانیان ارمنستان)^۲ ارائه می‌دهد (باغداساریان ۱۳۸۰: ۳۲۴-۳۲۶) که بر مبنای ۴ بخش کردن کشور ارمنستان تقسیم شده بودند و مجموعاً بالغ بر ۸۴۰۰۰ نفر به اضافه سپاهیان دربار مرکزی (در

زمان حیات دودمان آرشاگونی) به تعداد ۳۶۰۰۰ تن بودند. شمار عظیم این ارتش (که شاید خالی از اغراق نباشد) برای حراست از مرزها نشانگر جدیت امر مرزداری نزد ارمنیان و فرادستان پارسیشان بود. گزارشی از پروکوپئوس (مربوط به پس از جایگزینی دودمان آرشاگونی با مرزبانان ساسانی) که بر اساس آن ساسانیان از نیروهای ارمنی (احتمالاً به اتفاق نیروهای نظامی دولتی مقیم ارمنستان) سپاهی ۳۰ هزار نفره برای مقابله با روم تشکیل دادند (Procopius, 1/XV) می‌تواند مؤید شمار بالای نیروهای نظامی ارمنستان ساسانی باشد. همچنین در زمان پیروز (و احتمالاً بقیه دوران ساسانی) پادگان نیرومندی در اران قرار داشت که توان انجام عملیات نظامی گسترده (مثلاً تلاش برای سرکوب شورش گرجستان در زمان پیروز) را دارا بود (غازار پارتسی، ۱۳۹۷: ۲۶۱).

به طور کلی ایرانیان در مراکز تجاری خود نیز پادگان‌هایی با نیروهای نظامی مستقر می‌کردند که وظیفه امنیت محوطه را برعهده داشت (دریایی ۱۳۹۲: ۱۷۸). در خراسان که مرز بسیار حساسی بود علاوه بر دیوارهای دفاعی و پادگان‌های مذکور ارتش عظیم آماده به خدمتی نیز حضور داشت. دینوری شمار ارتش بزرگ خاندان کارن در زمان خسرو پرویز را مجموعاً ۴۰ هزار سوار گزارش کرده‌است (دینوری ۱۳۶۴: ۱۲۴-۱۲۵). احتمالاً او را باید سپاهبد خراسان دانست که با چنین نیروی پرشماری مأمور حفظ امنیت مرز شمال شرقی بوده‌است.

در مرز روم که حساسیتش برای ساسانیان دوچندان بود پادگان‌هایی مستقر شده بودند که در برخی منابع اطلاعاتی از آنها باز مانده است. در قلعه سسارانون (sisauranon) نزدیک نصیبین ۸۰۰ سوار آماده به خدمت وجود داشت (آلتهایم ۱۳۹۸: ۸۲). خود این شهر در زمان شاهپور دوم ۱۲۰۰ سرباز داشت و قباد یکم پس از فتح شهر آمد پادگانی متشکل از ۱۰۰۰ سرباز در این شهر گماشت (Procopius 1/VII).^۳ برخی داده‌های دیگر نیز نشانگر وجود پادگان‌هایی با شمار نسبتاً زیاد سرباز در مرزهای شاهنشاهی ساسانی هستند؛ مثلاً زاخاریاس از یک مقام ایرانی به نام پیتیاژس (بیتخس؟) سخن می‌گوید که ۷۰۰ سوار زره‌پوش در اختیار داشت (آلتايم ۱۳۹۸: ۸۳).

داده‌های باستان‌شناسی نیز می‌توانند در تخمین شمار نیروهای مرزی ساسانی یاری‌رسان باشند. مثلاً بر اساس مشاهدات باستان‌شناسی از دیوار گرگان احتمالاً حدود ۲۰ تا ۳۰ هزار سرباز حفاظت می‌کردند (Farahani 2020: 10; Sauer & Others 2020: 367). ساسانیان قلعه‌های بسیار بزرگی در بخش‌های مختلف کشور ساخته‌بودند که توانایی اسکان موقت شمار زیادی از سربازان را داشتند. این سایت‌های نظامی شرایط مناسب برای استقرار موقت نیروهای رزمی را

فراهم می‌کردند که باعث می‌شد حکومت توانایی کمپ زدن برای ارتش‌های پرشمار درون خاک کشور، برای مدت زمان نسبتاً زیادی را داشته باشد. تخمین می‌زنند که در قلعه خرابه حدود ۱۰ هزار سوار توانایی اسکان را داشته‌اند. در قلعه پل گنبد کاووس و توپراک قلعه این آمار به حدود ۳۰ هزار سوار می‌رسد و در قلعه ایرج حتی می‌شد حدود ۴۵ تا ۵۰ هزار سوار را اسکان داد. این شمار بالا برای عملیات اقدام سریع ساسانیان در مناطق مرزی و همچنین مقابله با مشکلات داخلی در نظر گرفته شده بود (Wilkinson 2017: 109-111; Howard-Johnston 2012: 109-110).

هرچند سیاست کلی ساسانیان بر مرکزگرایی بود اما گاه در سرحدات خود دودمان‌ها و شاهک‌های محلی و یا اقوام کوچرو را بر سر قدرت نگاه می‌داشتند تا از تجربه آنان در حفظ مرزها بهره ببرند. در زمان شاهپور دوم که هون‌ها به شمال شرق ایران هجوم آوردند، شاهپور با آنان پیمان بسته و در نبرد با روم از وجودشان بهره برد (آلتهایم و اشتیل ۱۳۹۱: ۱۲۸-۱۲۹). از این پس خود هون‌ها مأمور حراست از مرزهای شمال شرقی ایران ساسانی بودند (شیپمان ۱۳۹۶: ۴۴). همچنین آمیانوس به حکومت شاهپور دوم بر سکاهای نیز اشاره می‌کند (Ammianus Marcelinus 1894: 332). در حدود شمالی قفقاز ساسانیان سرزمینی به نام سریر را تابع خود کرده بودند و فرمانروای این سرزمین که به گفته استخری از نسل بهرام چوبین بود وظیفه حراست از این مرز را برعهده داشت و این خاندان تا قرن ۴ هجری نیز همچنان بر قدرت باقی بودند (استخری، ۱۳۴۰: ۱۸۰). در دوران انوشیروان پس از شنیدن ایجاد ناامنی از سوی آلان‌ها در مرز شمال غربی، خسرو با ارتش ایران به سمت مرز شتافت و پس از آگاهی دشمن از آمادگی حمله ارتش ایران به سرزمین آلان‌های فراسوی دریند، آنان با تضرع نزد او آمدند و تابعیت ایران را پذیرفتند (فردوسی ۱۳۸۶: ۱۱۳/۷-۱۱۶). در زمان خسرو پرویز شماری از عرب‌ها در میانرودان ساکن بودند و زیر فرمان ساسانیان عملیات نظامی انجام می‌دادند که بلعمی نمونه‌ای از آن را آورده است (بلعمی ۱۳۵۳: ۱۱۲۱).

ساسانیان گاهی از این اقوام به عنوان نیروهای مزدور نیز بهره می‌بردند. در این باره می‌توان به حضور سربازان هون در پادگان دورا اروپوس ساسانی در سده سوم میلادی در زمان شاهپور یکم (آلتهایم ۱۳۹۸: ۳۳۹؛ Felix 1991)، آلان‌ها در ارتش شاهپور دوم در حمله به ارمنستان (پاوستوس ۱۳۹۷: ۲۴۲)، هون‌ها در ارتش یزدگرد یکم (پورشریعتی ۱۳۹۹: ۱۱۲)، هون‌ها در ارتش قباد (آلتهایم ۱۳۶۹: ۷۰-۷۱)، هپتالیان ارتش قباد (آلتهایم ۱۳۹۸: ۴۵۲) و حضور ترکان در ارتش هرمزد چهارم (آلتهایم و اشتیل ۱۳۹۱: ۱۶۷)، و همچنین ترکان در ارتش بهرام چوبین در

زمان نبرد با خسرو پرویز (تئوفیلکتوس سیموکاتا ۱۳۹۷: ۲۴۷) اشاره کرد. لیبانیوس (Libanius)^۴ درباره ایران زمان شاهپور دوم گزارش داده است که در مرزهای شاهنشاهی ساسانی در این زمان ملل بربر زیادی وجود داشتند و ساسانیان از آنها برای جنگ بهره می بردند و حتی به گفته او خزانه ای خاصی برای پرداخت به نیروهای مزدور وجود داشت (Dodgeon & Lieu 2002: 160). در ارتش بهرام گور عرب های حیره نیز حضور داشتند (Greatrex and Lieu 2002: 70) و مارکلینوس (سده ۶ م. با آمیانوس مارکلینوس اشتباه نشود) از حضور عرب ها، هونها و دیگر بیابان گردان در ارتش ساسانی در زمان یزدگرد دوم سخن گفته است (Ibid: 44). در زمان قباد سرداران ساسانی در ارمنستان توان بسیج نیروهای کوچروی شمال قفقاز (در اینجا از سابیورها نام برده شده است) را داشتند و در یکی از جنگ های این حدود از ۳ هزار تن از این نیروها بهره می بردند (Procopius, 1/XV). انوشیروان با به خدمت گرفتن این نیروهای کوچرو توانست از آنها برای حراست از مناطق مرزی شاهنشاهی ساسانی بهره برد (Rubin 2016). خود خسرو در کارنامه اش درباره استفاده از ۵۰ هزار نیروی خزر که با خانواده به او پیوسته بودند خیر می دهد. خسرو آنان را در برجان،^۵ اران و آذربایجان اسکان داد و زمین هایی را به اقطاع در اختیار آنان نهاد و برای آنان مقرری تعیین کرد (مسکویه ۱۳۶۹: ۱۷۶-۱۷۷). در زمان حمله عرب ها نیز مرزبان مرو نیروهایی از ترکان را به خدمت داشت (بلاذری ۱۳۳۷: ۵۶۶). هرمرزان فرماندار خوزستان نیز از «کردان فارسی» (لرها؟) برای جنگ با عرب ها استفاده کرد (طبری ۱۳۶۲: ۱۸۸۸/۵-۱۸۸۹). کرمانیان نیز در زمان حمله عرب ها از نیروهای بلوچ (در طبری قفس آمده) به عنوان کمک استفاده کردند (همان: ۲۰۱۴). اسیران و اقوام تبعیدی از سرزمین های همسایه (اغلب امپراتوری روم و سرزمین ارمنستان) نیز گاهی در مرزها مستقر می شدند و می توانستند نقش دفاعی و کنترل امنیت را برای مرزهای شاهنشاهی ایفا کنند (Kettenhophen 1994).

ساسانیان احتمالاً از همان دوره حکومت اردشیر از عرب های قلمرو حیره برای حراست از مرز شبه جزیره عربستان استفاده کردند (Morley 2017: 275). قدرت حراستی حیره در شبه جزیره عربستان تا حدود یثرب (مدینه بعدی) می رسید و گاهی از آن فراتر رفته همه حجاز و بخش هایی از یمن و شام را نیز شامل می شد (بلعمی ۱۳۵۳: ۹۸۱؛ Bosworth 2003). به گزارش طبری و حمزه اصفهانی ساسانیان دو فوج نیروی نظامی به نام های «دوسر» و «شهباء» را در اختیار حکمران حیره قرار می دادند (الطبری، ۱۳۸۷: ۶۷؛ طبری، ۱۳۶۲: ۶۱۲؛ نولدکه ۱۳۵۸: ۱۵۰-۱۵۱؛ حمزه اصفهانی ۱۳۴۶: ۱۰۵). سربازان دوسر عرب های تنوخ و سربازان شهباء ایرانی بودند (آذرنوش ۱۳۸۸: ۱۵۷). علاوه بر این دو فوج، امیران حیره سپاهیان دیگری نیز در

اختیار داشتند. در زمان نعمان سوم سه نیروی دیگر به نام‌های «رهائن»، «صنائع» و «وضائع» نیز در اختیار شاه حیره بودند (همان: ۱۵۶). اولی متشکل از ۵۰۰ مرد بود که درواقع گروگان‌های قبایل عرب نزد امیر حیره بودند. به این وسیله هم وفاداری قبایل تضمین می‌شد و هم نیروی دائمی در اختیار امیر قرار می‌گرفت. دومی از خاندان بنی قیس و بنی تیم‌اللوات بودند و سومی یگانی ۱۰۰۰ نفره از سوی شاه ایران (سال ۱۳۸۳: ۱۸۹-۱۹۰). این یگان هزار نفری از سواران ساسانی به عنوان نیروی کمکی در اختیار امیر حیره قرار می‌گرفت که طول مدت خدمتشان ۱ سال بود و پس از یک سال تعویض می‌شدند (باسورث ۱۳۸۰: ۷۱۳). توان نظامی شاهان حیره بسیار بالا بود و رومی‌ها از این نیروی نظامی بسیار آسیب می‌دیدند. از مشهورترین گزارش‌ها در این مورد، گزارش‌های پروکوپئوس از حملات مندر در زمان قباد به روم و غارت سرزمین روم و اسارت مردم است (Procopius, 1/XVII). به گزارش طبری و ابن بلخی مجموع شمار این نیروهای امیر حیره در زمان بهرام گور ۴۰ هزار تن بود (الطبری، ۱۳۸۷: ۷۲؛ طبری، ۱۳۶۲: ۶۱۷-۶۱۸؛ شهبازی ۱۳۸۹: ۱۲۹-۱۳۰؛ ابن بلخی ۱۳۸۵: ۷۵-۷۶). فردوسی ارتش حیره در زمان انوشیروان را ۳۰ هزار سرباز برآورد می‌کند (فردوسی ۱۳۸۶: ۱۲۳/۷). بلعمی ارتش حیره را در زمان بهرام گور ۴۰ هزار تن شمرده و به گزارش او در زمان حمله انوشیروان به روم علاوه بر ارتش ۱۰۰ هزار نفر ساسانی، امیر حیره نیز با ۵۰ هزار سپاهی در رکاب خسرو بود (بلعمی ۱۳۵۳: ۹۳۳-۹۳۵، ۱۰۴۰). هرچند معمولاً در چنین آمارهایی اغراق می‌شود اما توان نظامی بالای امیران حیره که در منابع رومی بازتاب یافته خود نشانگر شمار بالای نیروهای زیر فرمان آنان است.

امارت حیره تنها راهکار ساسانیان برای حراست از مرزهای جنوب غرب نبود و آنان پشت سر حکومت حیره خطوط دفاعی دیگری نیز تدارک دیده بودند. مثلاً انوشیروان گروه‌هایی از عرب‌ها را که به دلیل قحطی در سرزمین خودشان به عراق آمده بودند در این سرزمین اسکان داد (ابن اعثم ۱۳۷۴: ۴۶-۴۷). در زمان فتوحات عرب‌ها نیروهای زیر فرمان «آزادبه» نامی قرار داشتند که با مهاجمان مقابله کردند (بلاذری ۱۳۳۷: ۳۴۷؛ طبری ۱۳۶۲: ۱۴۸۰/۴-۱۴۸۲). همچنین به نیروی زیر فرمان مرزبان مذار نیز اشاره شده است که در برابر عرب‌ها ایستادگی می‌کرد (بلاذری ۱۳۳۷: ۳۶۱).

در جوار خندق تازیان که نزدیک فرات حفر شده بود ساسانیان با احداث شبکه‌ای از آبراه‌ها (احتمالاً از زمان شاهپور دوم) موجبات زندگی سربازان در این منطقه را فراهم کردند و در این منطقه زمین‌هایی (به صورت اقطاع) در اختیار سربازان قرار گرفت و آنان از پرداخت مالیات نیز

معاف شدند (بلاذری ۱۳۳۷: ۴۲۲؛ محمدی ملایری ۱۳۷۹: ۱/۱۹۳-۱۹۴). یکی از شهرهای مشهور و آباد این حدود در دوران ساسانی، بندر اُبله (کرانه دریای پارس در جنوب میانرودان و غرب اروند) بود که در زمان حمله عرب‌ها پادگانی با ۵۰۰ سرباز از آن حراست می‌کرد (Bosworth 2002). به گفته یاقوت ابله انبار جنگ‌افزار و مرکز فرمانده ساسانی بود (یاقوت حموی ۱۳۹۶: ۹۲/۱). در نزدیکی ابله دو پادگان با نام‌های «بهشت‌آباد اردشیر» (در حدود بصره بعدی) و «منجشانیه» شناخته شده هستند که اولی که نزدیک ایران بود با نیروی نظامی دائمی ایرانی و دومی که نزدیک صحرای عربستان بود با نیروهای نظامی عرب تابع ایران حراست می‌شدند (محمدی ملایری ۱۳۷۹: ۱/۲۰۰-۲۰۱). در اواخر دوره ساسانی کاردار شاه (خسرو انوشیروان یا به احتمال بیشتر خسرو پرویز) در بحرین در این آزادافروز (یا آزادفیروز) پسر گشنسپ مشهور به مکبر بود زیرا به گفته طبری «دست و پای مردم را می‌برید» و امنیت را برقرار می‌کرد (الطبری، ۱۳۸۷: ۱۶۹؛ طبری، ۱۳۶۲: ۷۲۰؛ نولدکه ۱۳۵۸: ۳۷۸-۳۸۲؛ Tafazzoli 1987). در اواخر دوران ساسانی آزادافروز به همراه پادگانی دژ مشقر در بحرین را حراست می‌کرد و تا زمان حمله عرب‌ها آنجا بود و پس از درگیری اولیه با عرب‌ها اسلام پذیرفت (محمدی ملایری ۱۳۷۹: ۱۶۶-۱۶۷).

در مرز بادیه ساسانیان پادگان‌هایی مستقر کرده بودند که وظیفه کنترل عرب‌های کوچرو را برعهده داشتند. از جمله این پادگان‌ها می‌توان به غُذیب و قادسیه اشاره کرد (همان: ۱۹۹). در جنگی مشهور به جنگ ذوقار بین نیروهای مرزی ایران با عرب‌های بدوی به گزارش طبری خسرو پرویز

به ایاس و هامرز ششتری که پاسگاه او در قطقطانه بود و به جلابرزین که پاسگاه او در بارق بود پیام فرستاد و به قیس ابن مسعود ابن قیس ابن خالد ابن ذی‌الجدین که کاردار خسرو در طف سقوان بود (الطبری، ۱۳۸۷: ۲۰۷؛ طبری، ۱۳۶۲: ۷۵۹؛ نولدکه ۱۳۵۸: ۵۰۴)

فرمان داد به عرب‌های خاطی حمله کنند. طبری در گزارشی دیگر شمار مجموع ارتش ایران در جنگ ذوقار را ۳۰۰۰ عرب و ۲۰۰۰ ایرانی گزارش کرده‌است (الطبری، ۱۳۸۷: ۲۱۱؛ نولدکه، ۱۳۵۸: ۵۱۳) که باید همان سربازان مستقر در پادگان‌ها باشند.

در عمان نیز ساسانیان در پی توافق با عرب‌های منطقه، همانند حیره یک حکومت وابسته برای حراست از این سرزمین تشکیل داده بودند (پاتس ۱۳۹۵: ۱۱۴؛ Morley 2017: 275). بر طبق این توافق، این حکومت که به حکومت حیره شباهت داشت وظیفه حراست از بیابان و کوهستان عمان را داشت و ایرانیان در مناطق آبادتر روستایی عمان می‌توانستند با آرامش

بیشتری حکومت کنند. شمار نیروهای دفاعی ساسانی (علاوه بر عرب‌های تابع که وظیفه حراست از دشت‌ها را داشتند) در عمان ۴۰۰۰ سوار بود (مورونی ۱۳۸۵: ۹۶؛ Ulrich 2011: 378). در سرزمین هجر (حدود شرق شبه جزیره عربستان تا بحرین باستانی) ساسانیان با قبیله بنی تمیم به سازش و توافق رسیده بودند و این قبیله امنیت راه‌های هجر را حتی گاهی تا حدود یمن، برای ساسانیان تضمین می‌کردند و در مقابل از ساسانیان پول و مایحتاج می‌گرفتند (شهبازی ۱۳۸۹: ۳۷۴). به عقیده آلتهایم قبایل یهودی بنی نضیر، بنی قریظه و ساکنان دژ خیبر درواقع نیروهای وفادار به ساسانیان در شهر مدینه و به طور کلی منطقه حجاز بودند (آلتهایم ۱۳۶۹: ۱۰۸-۱۱۰). ظاهراً شهر انبار نیز از زمان شاهپور دوم صاحب مرزبانی شد که در این زمان نامش را یاقوت شیلی پسر فرخزاد ثبت کرده‌است و ۲۰۰۰ سرباز به صورت دائمی در اختیارش بود (محمدی ملایری ۱۳۷۹: ۱۳/۳).^۶

دو گروه نظامی که در زمان فتوحات عرب‌ها با آنها آشنا می‌شویم یگان‌هایی با نام «زط» و «سیابجه» بودند. وجه تسمیه این نام‌ها به درستی مشخص نیست اما شاید سیابجه معرب سپاهی و زط قومی از حدود سند باشند. نام آنها در حدود مرز بحرین از زمان پیامبر اسلام در منابع آمده‌است و احتمالاً نیروهای دائمی انتظامی ساسانیان (شاید در مرزها) بودند. در زمان حمله عرب‌ها به خوزستان نیز مجدداً نام آنها برده می‌شود. گروهی از آنان به فاتحین مسلمان پیوستند و در بصره ساکن شدند (بلاذری، ۱۳۳۷: ۵۲۰-۵۲۴؛ محمدی ملایری ۱۳۷۹: ۲۱۱/۳-۲۱۴).

مهم‌ترین مقامی که در منابع در رابطه با مرزداري آمده است، مقام مرزبان است. اما درباره حوزه وظایف و عملکرد او بین پژوهشگران توافق نیست. خوارزمی مرزبان را به این صورت معرفی می‌کند: «مرتبه آنها پس از پادشاهان است، یعنی آنان فرمانروای اطراف مملکت هستند، در فارسی مرز به معنی سرحد است و مرزبان یعنی سرحددار» (خوارزمی ۱۳۴۷: ۱۱۱). هرچند مرزبان بر امور نظامی و اداری مسلط بود (پیگولوسکایا ۱۳۹۴: ۱۴۷)، اما به عقیده کریستن‌سن جنبه لشکری وظایف مرزبان بر جنبه کشوری آن ارجحیت داشته است و اینها زیر نظر سپاهبد بودند (کریستن‌سن ۱۳۶۸: ۲۰۳). چنانکه مشهور است، از دوره انوشیروان کشور به ۴ حوزه نظامی زیر فرمان ۴ سپاهبد تقسیم شد. در گزارش مسعودی مرزبانان معاون‌های چهار سپاهبد دانسته شده‌اند (مسعودی ۱۳۸۲: ۲۴۰). و به گفته یعقوبی نام زبردست سپاهبد، فادوسبان بود (یعقوبی ۱۳۸۲: ۲۱۹) که باید تحریف شده پادگوسبان باشد و بنابراین می‌توان پنداشت که برخی مرزبان‌ها مقام با اهمیت‌تر پادگوسبان را داشتند. شاید مقام بزرگ مرزبان در متن پهلوی خسرو و ریدک (متون پهلوی ۱۳۷۱: ۸۱) اشاره به همین مقام باشد. برخی از مرزبان‌ها نیروهای

فراوانی در اختیار داشتند؛ یوحنای افسی نیز از نیروی فراوان یک مرزبان ایرانی به نام آذرماهون سخن می‌گوید که در سده ششم سرتاسر استان اوسروئنه را غارت کرد و «از ۲۰۰ هزار رومی که نمک پرورده امپراتور بودند هیچکس هنگام بازگشت به تعقیب وی نپرداخت. آنها که به راه افتاده بودند تا با او مقابله کنند، چون خود را قادر به مقابله ندیدند، گفتند که او گریخت» (پیگولوسکایا ۱۳۷۲: ۶۷۵-۶۷۶). فردوسی نیز در جریان تقسیم سپاه توسط خسرو پرویز از فرستادن ۴ لشکر ۱۲ هزار نفره توسط او به چهار مرز کشور خبر می‌دهد (فردوسی ۱۳۸۶: ۲۴۰/۸-۲۴۱).

هرچند از نیروی دریایی ساسانیان اطلاعات کمی در دست است اما پیداست که برای حفظ امنیت دریاها ساسانیان به یک نیروی اقدام سریع دریایی نیاز داشتند. از این نیرو در منابع انگشت شمار یاد شده است که معروف ترین آن حمله وهرز دیلمی در زمان انوشیروان به حبشیان یمن است. بنا به گزارش طبری در این حمله ناوگان ایران شامل ۸ کشتی می‌شد که در هر کشتی ۱۰۰ سرباز قرار داشتند (نولدکه ۱۳۵۸: ۳۴۸). وهرز برای حمله به یمن در بندر ابله به کشتی نشست و به نظر می‌رسد که یکی از مراکز تجمع نیروی دریایی ساسانی در این بندر بود (وثوقی و صفت گل ۱۳۹۵: ۱۸۹-۱۹۱). همچنین زمان حمله عرب‌ها در مرز «خَفِیر» (کرانه‌های شمال غربی دریای پارس مجاور صحرا) مرزبانی ایرانی قرار داشت که وظیفه‌اش حراست از خشکی و دریا بود و به گفته طبری در خشکی با عرب‌ها و در دریا با هندیان پیکار می‌کرد (طبری ۱۳۶۲: ۱۴۸۴/۴-۱۴۸۵).

در مجموع داده‌های فوق نشان می‌دهند که ساسانیان به حراست از مرزها اهمیت زیادی می‌دادند و در پادگان‌های پرشمار مرزی خود نیروهایی از چندصد تا چند هزار نفر مستقر کرده بودند. هرچند شمار همه پادگان‌ها را در دست نداریم اما هاوارد جانستن با نگاهی کلی به وضعیت نیروهای دفاعی ساسانی مرزهای شاهنشاهی را به ۷ منطقه تقسیم کرده و در نهایت با در نظر گرفتن اندازه دژها و قلعه‌ها و دیوارهای مرزی مجموع نیروهای دائمی مرزی شاهنشاهی را حدود ۱۸۰ هزار تن تخمین می‌زند (Howard-Johnston 2012: 109-110). راهی برای اثبات این تخمین وجود ندارد، هرچند با توجه به داده‌های برشمرده شده احتمالاً به حقیقت نزدیک است.

۳. شمار نیروهای رزمی داخلی در شاهنشاهی ساسانی

تداوم و گسترش بازرگانی در درون قلمرو و همچنین حفظ آرامش داخلی نیاز به نیروهایی داشت تا این آرامش را تأمین کنند و پیداست هرچه قلمرو ساسانی پهناورتر می‌شد، آنان باید

شمار بیشتری نیرو را به این کار اختصاص می‌دادند. هرچند اطلاعات در این مورد کم‌شمار است اما می‌توان تا حدودی به واسطه گزارش‌های مختلف دورنمایی از تلاش ساسانیان برای بسط امنیت داخلی را نظاره کرد. برخی داده‌های تاریخی و همچنین شماری از یافته‌های باستان‌شناسی به وجود دژهایی در درون قلمرو ساسانی گواهی می‌دهند که وظیفه کنترل امنیت بین‌راهی و احتمالاً امور اداری مناطق را بر عهده داشتند. هرچند از شمار نیروهای درون این دژها خبر نداریم اما برای تخمین آنها از برخی شواهد می‌توان بهره برد. مثلاً محاسبات باستان‌شناسان نشان می‌دهد که در قلعه ایرج نزدیک تهران حدود ۲۵۰۰ تا ۶۰۰۰ سرباز قابلیت اسکان دائمی داشتند (Nemati and others 2020: 214).^۷ دهقان‌ها که برزگان روستاها بودند هرکدام نیروی نظامی مخصوص خود را داشتند (آلتهایم ۱۳۹۸: ۸۳)^۸ و می‌توانستند از این نیروها برای بسط امنیت در حوزه زیر فرمان خود استفاده کنند. در رده بالاتر از دهقانان مرزبانان قرار داشتند که ظاهراً فقط مختص مرزها نبودند و نیروهای نظامی زیر نظر خود داشتند (کریستن سن ۱۳۶۸: ۲۰۳).^۹ مثلاً در زمان حمله عرب‌ها آذربایجان نیز دارای مرزبانی بود که با نیروهای زیر فرمانش در برابر عرب‌ها ایستادگی می‌کرد. طبق گزارش بلاذری این مرزبان توانایی گردآوری نیروهایی از سرزمین‌های مختلف چون باجروان، میمذ، نریر، سراه، شیز، میانه و دیگر جاها را داشت (بلاذری ۱۳۳۷: ۴۵۷). این موضوع خود نشانگر وجود سلسله‌مراتب نظامی در ساز و کار دفاعی این حدود (که قابل تعمیم به دیگر بخش‌های قلمرو ساسانی نیز هست) در دوران ساسانی است. در پارس نیز مقامی با سمت مرزبان کنترل امنیت ناحیه را بر عهده داشت و در زمان حمله عرب‌ها با نیروهای زیر فرمان خود (به گفته بلاذری سپاهی عظیم) به مقابله با آنها شتافت (همان: ۵۳۹). همچنین از این جمله می‌توان به مرزبان سرخس و طوس نیز اشاره کرد (همان: ۵۶۳-۵۶۴).

به عقیده آلتهایم و اشتیل، طبقه دهقانان که همان اسواران و اشرافیت کوچک نظامی بودند از زمان اصلاحات انوشیروان به صورت جدی وارد عرصه سیاسی ساسانی شدند. اینان با دریافت زمین و تعهد خدمت به شخص شاه، یک رده پایین‌تر از اشراف سابق قرار داشتند (آلتهایم و اشتیل ۱۳۹۱: ۱۵۸-۱۶۲). به گفته کریستن سن:

قسمت‌هایی از پیاده‌نظام (پایگان) به فرماندهی رئیس خود (پایگان سالار) در تحت اختیار حکام ایالات بوده و کار امنیه و میرغضب (دژخیم) و غیره را می‌کردند و نیز برای محافظت دهات در بعضی از نواحی کشور یک دسته تیرانداز به ریاست یک نفر «تیربذ» مأموریت می‌یافته‌اند... آموزگار اسواران (مؤدب اساوره) که از مأمورین عالی رتبه بود بایستی به

شهرها و دهات برود تا مردم جنگجو را به تکالیف جنگی و نظامات مختلفه لشکری آگاه کند (کریستن سن ۱۳۶۸: ۱۹۵-۱۹۶).

۴. شمار کل نیروهای رزمی ساسانی

بررسی اندازه اردوگاه‌ها و قلعه‌های نظامی ساسانیان و مقایسه مشکلات ساسانیان و عملکرد آنان با روم باعث شده است که پژوهشگران امروزه دیدگاه سنتی خود را تغییر دهند و به نوعی برابری در نیروهای نظامی ایران و روم در دوران طولانی مدت حکومت ساسانی معترف شوند و از آن مهم‌تر باور به این موضوع مهم است که این استحکام نظامی ساسانیان در طول دوران نسبتاً طولانی حکومتشان ثابت و پایدار مانده است.^{۱۰} شاهنشاهی ساسانی به دلیل موقعیت استراتژیکش در موقعیت گذرگاه بین شرق و غرب قرار داشت که هرچند این موقعیت از نظر تجاری بسیار سودآور بود اما باعث می‌شد که حکومت‌های نیرومندی چون روم و یا اقوام کوچروی پرشمار و جنگجویی چون تازیان، هونها، خزرها و ترکان همواره به خاک ایران چشم طمع داشته باشند. گاهی شمار مهاجمین بسیار زیاد بود. مثلاً منابع (با اغراق) شمار ارتش مهاجمان آسیای مرکزی در زمان بهرام گور را ۲۵۰ هزار (الطبری، ۱۳۸۷: ۷۵؛ طبری، ۱۳۶۲: ۶۲۱؛ نولدکه ۱۳۵۸: ۱۶۴؛ بلعمی ۱۳۵۳: ۹۴۰) و شمار ارتش ترکان در زمان هرمزد چهارم را ۱۰۰ تا ۴۰۰ هزار تن (الطبری، ۱۳۸۷: ۱۷۴؛ طبری، ۱۳۶۲: ۷۲۶؛ نولدکه ۱۳۵۸: ۳۸۸؛ مسعودی ۱۳۸۲: ۲۶۵؛ ثعالبی ۱۳۶۸: ۴۱۳؛ فردوسی ۱۳۸۶: ۴۸۸/۷) گزارش کرده‌اند. در مرز روم نیز اغلب ساسانیان با ارتشی پرشمار، مجهز و مشق‌دیده روبه‌رو می‌شدند که نبرد با آنان نیاز به برنامه‌ریزی و مدیریت خاص و ویژه‌ای داشت. در قرن سوم میلادی مجموع شمار نیروهای امپراتوری روم به ۴۵۰ هزار و یک سده بعد به حدود ۶۵۰ هزار تن رسید (آندرسون ۱۳۸۸: ۱۱۰، ۱۱۸)^{۱۱} و گاهی در یک جبهه شمار زیادی بسیج می‌شدند مثلاً بر اساس گزارش یوحنا لیدیایی شمار ارتش یولیانوس در حمله به ایران در زمان شاهپور دوم به ۱۷۰ هزار تن می‌رسید (Dodgeon & Lieu 2002: 220)^{۱۲} و به ادعای سبئوس، هراکلیوس بر علیه خسرو پرویز ۱۲۰ هزار تن سرباز را به میدان آورده بود (سبئوس ۱۳۹۶: ۱۸۳).^{۱۳} بنابراین ساسانیان در غرب با یک ماشین جنگی غول‌آسا و هول‌ناک روبه‌رو بودند و اگر در امر دفاع جدیت به خرج نمی‌دادند به زودی در دهان سیری‌ناپذیر دشمنان بلعیده می‌شدند. البته نمی‌توان انکار کرد که گاه در منابع برای بزرگ کردن ارزش پیروزی ساسانیان اغراق نیز صورت می‌گرفت ولی تردیدی نیست که شمار مهاجمین اغلب بسیار زیاد بود.

متأسفانه از شمار ارتش ساسانیان اطلاعات کم و پراکنده‌ای در دست است و رقیبان غربی (رومیان) نیز به ندرت به شمار ارتش ساسانی اشاره می‌کنند ولی خوشبختانه گزارش رومیان در این مورد برخلاف اسلاف یونانی‌شان چندان اغراق‌آمیز نیست و بنابراین می‌توان از آن بهره برد. همچنین منابع دوران پس از اسلام نیز چون از داده‌های دوران ساسانی استفاده می‌کردند، در این مورد قابل اتکا و استفاده هستند. نویسندهٔ مجمل‌التواریخ گزارش کرده که ۱۷ پادشاه زیر فرمان اردشیر بابکان بود که هر کدام ۱۰ هزار سرباز در اختیار داشتند (مجممل‌التواریخ ۱۳۱۸: ۶۰). از این گزارش برمی‌آید که اردشیر در آغاز کار همچون اشکانیان از نیروهای شاهان دست‌نشانده بهره می‌برد و فاقد ارتش دائمی بود. این گزارش به میزان زیادی با سخن هرودیان که اردشیر را فاقد ارتش دائمی می‌دانست (Dodgeon & Lieu 2002: 20)، همخوانی دارد. با این حال ساسانیان به زودی اهمیت ارتش دائمی را درک کردند و شاید در زمان خود اردشیر این ارتش تشکیل شد. فردوسی نیز از سپاه ۱۲ هزار نفرهٔ اردشیر در حمله به دژ هفتواد سخن گفته‌است (فردوسی ۱۳۸۴: ۱۸۳/۶). گزارش متن «تاریخ اوگوستا» (Scriptores Historiae Augustae) مبنی بر اینکه در زمان حملهٔ الکساندروس سوروس به ایران در زمان اردشیر بابکان، در ارتش اردشیر علاوه بر سپاهیان دیگر ۱۲۰ هزار سوار حضور داشتند (Dodgeon & Lieu 2002: 26)، احتمالاً اغراق است. البته نه به خاطر شمار ارتش ساسانی بلکه به خاطر لحن یک‌جانبهٔ متن. در زمان شاهپور یکم ظاهراً شمار ارتش ساسانی بسیار زیاد بود به شکلی که بلعمی گفته‌است هرگز شمار ارتش کسی از عرب و عجم به پای شمار ارتش شاهپور نمی‌رسید و به همین دلیل به او لقب شاهپور الجنود (شاهپور سپاه) داده بودند (بلعمی ۱۳۵۳: ۸۹۲). گزارش خود شاهپور در کعبهٔ زردشت هرچند از شمار نیروهای ساسانی ذکری نکرده‌است ولی با توجه به شمار بالای ارتش‌های شکست خوردهٔ رومی (در یک جنگ ۶۰ هزار و در یک جنگ ۷۰ هزار تن) (شهبازی ۱۳۸۹: ۳۰۸، ۳۱۰) می‌توان پنداشت که شاهپور نیز در همین جبهه احتمالاً ارتشی به همین شمار در اختیار داشت که البته احتمالاً سپاه شاهنشاه تنها یگان نظامی ساسانی درگیر با روم در این زمان نبود. شمار ارتش شاهپور دوم در محاصرهٔ آمد را یکصد هزار تن گزارش کرده‌اند (شیپمان ۱۳۹۶: ۱۱۴). به گفتهٔ فردوسی شاهپور در حمله به عرب‌ها ۱۲ هزار سرباز در اختیار داشت (فردوسی ۱۳۸۴: ۲۹۴/۶). گزارش منابع ارمنی در این مورد بسیار اغراق‌آمیز و غیر قابل استفاده است. مثلاً پاستوس شمار نیروهایی که شاهپور دوم به جنگ با ارمنستان می‌فرستاد را از ۱۰۰ هزار تا ۵ میلیون نفر گزارش کرده‌است که در هر جنگ تا نفر آخر نابود می‌شدند ولی شاهپور باز سپاهی به همین بزرگی تدارک می‌دید! (پاستوس ۱۳۹۷:

۱۹۵-۲۰۷). مسکویه شمار ارتش مهرنرسه سردار بهرام گور در جنگ با روم را ۴۰ هزار تن گزارش کرده‌است (مسکویه ۱۳۶۹: ۱۵۰). مورخین اسلامی (احتمالاً به تقلید از ساسانیان) برای بزرگ جلوه دادن پیروزی بهرام بر هپتالیان، شمار ارتش او را اغلب کم برشمرده‌اند (مثلاً ۶ هزار تن به گزارش فردوسی ۱۳۸۴: ۵۲۵/۶). در جنگ آوارایر که در زمان یزدگرد دوم بین ایرانیان و متحدان ارمنی‌شان در مقابل ارمنیان شورشی درگرفت، به گزارش منابع ارمنی ۲۲۰ هزار سرباز ایرانی در مقابل ۶۶ هزار سرباز ارمنی جنگیدند که به پیروزی جبهه ایران انجامید (لانگ ۱۳۸۰: ۶۳۲-۶۳۳). هرچند این آمار بدون شک اغراق‌آمیز است اما چون شمار ارتش ارمنی ۶۶ هزار تن گزارش شده می‌توان پنداشت که شمار سپاه ساسانی نیز در همین حدود و یا شاید کمی بیشتر بود. بلعمی گفته که پیروز در لشکرکشی نخست خود علیه هپتالیان ۵۰ هزار سرباز همراه داشت (بلعمی ۱۳۵۳: ۹۵۷) و در ترجمه نهایی/الأرب شمار ارتش او در جنگی که منجر به مرگش شد، ۱۰۰ هزار تن گزارش شده‌است (تجارب الامم فی اخبار ملوک العرب والعجم ۱۳۷۳: ۲۴۹). به گزارش فردوسی سوخرا که به گفته او مرزبان زابلستان تا کابلستان (احتمالاً منظور حوزه وسیع زیرنظر مرزبان سیستان است) بود، برای مقابله با هپتالیان پس از درگذشت پیروز ارتشی متشکل از ۱۰۰ هزار سرباز بسیج کرد (فردوسی ۱۳۸۶: ۳۳/۷) که این رقم در گزارش اغراق‌آمیز نهاییه‌الأرب به ۱ میلیون تن افزایش یافته‌است؛ به گفته این منبع سوخرا در بین مسیر برای جنگ با شاه هپتالی از مردم بومی که داوطلبانه به او می‌پیوستند نیز سربازگیری می‌کرد (تجارب الامم فی اخبار ملوک العرب والعجم ۱۳۷۳: ۲۵۰). به گفته یاقوت قباد برای مقابله با مهاجمینی که زمان ضعف اوضاع پایان حکومت پیروز و دوران حکومت بلاش در سرزمین‌های جنوب قفقاز تاخت و تاز می‌کردند، سرداری را با ۱۲ هزار سرباز به این حدود فرستاد و سپس خود با ارتشی به او پیوست (یاقوت ۱۳۹۶: ۲۰۱). پروکوپوس شمار یکی از ارتش‌های ساسانی در جنگ با بیزانس در زمان قباد را ۴۰ هزار تن گزارش کرده‌است (Procopius, 1/XIII). به گفته بلعمی قباد سپاهی متشکل از «۱۰۰ هزار مرد سوار و سپاه» برای مقابله با خزرها گسیل داشت (بلعمی ۱۳۵۳: ۹۶۷).^{۱۴} تفکیک سوار و سپاه در گزارش بلعمی شاید اشاره به تفکیک سوار از پیاده داشته باشد. در ترجمه نهاییه‌الأرب نیز شمار ارتش قباد در جنگ با روم ۱۰۰ هزار تن گزارش شده‌است (تجارب الامم فی اخبار ملوک العرب والعجم ۱۳۷۳: ۲۷۱).

از زمان انوشیروان به بعد توجه بیشتری به امر سپاه‌گردانی شد و با اصلاحات مالیاتی خسرو، دولت دارای درآمد ثابت و کلانی شد که در نتیجه آن می‌توانست شمار بیشتری از

شمار نیروهای رزمی ساسانی در رویکردهای دفاعی و هجومی (امین بابادی) ۱۰۳

سربازان را بسیج کند. تقسیم کشور به ۴ کوست توسط خسرو، به هر اسپهبد ارتش مستقلی را اختصاص می‌داد که از منابع می‌توان دریافت که شمار آنان بسیار زیاد بود. طبری شمار ارتش انوشیروان در نخستین جنگ با روم را ۹۰ هزار تن (یا نود و چند هزار تن) و ابن اثیر ۷۰ و چند هزار تن نوشته‌اند (الطبری، ۱۳۸۷: ۱۴۹؛ طبری، ۱۳۶۲: ۷۰۱؛ شهبازی ۱۳۸۹: ۱۶۷؛ ابن اثیر ۱۳۸۴: ۵۰۸). در حالی که بلعمی شمار همین ارتش را ۱۰۰ هزار سرباز از ساسانیان به اضافه ۵۰ هزار سرباز امیر حیره گزارش کرده (بلعمی ۱۳۵۳: ۱۰۴۰) و در ترجمه نهاییه الأرب ۱۰۰ هزار تن آمده است (تجارب الامم فی اخبار ملوک العرب والعجم ۱۳۷۳: ۲۹۲). پروکوپيوس در زمان دومین حمله خسرو به قلمرو روم در میانرودان و شام، گفته که شمار ارتش خسرو آنچنان زیاد بود که ۱۰۰ هزار نفر هم در زمان گذر از فرات نمی‌توانست جلوی او را سد کند (Procopius, 2/XXI). این گزارش پروکوپيوس با گزارش بلعمی هم‌خوانی دارد و شاید بلعمی حمله دوم خسرو را با حمله نخست اشتباه کرده باشد.^{۱۵} در جریان محاصره و فتح شهر دارا توسط انوشیروان در سال ۵۷۳ میلادی، یک رویدادنامه بی‌نام سریانی (احتمالاً نگاشته شده توسط یک شخص اهل ادسا) شمار ارتش انوشیروان را ۱۸۳ هزار تن شامل ۲۳ هزار سوار، ۴۰ هزار پیاده و ۱۲۰ هزار کشاورز برشمرده است (Greatrex and Lieu 2002: 147) که اگر به آن اعتماد کنیم بزرگترین ارتشی است (تا جایی که به واسطه منابع مشخص است) که ساسانیان علیه روم بسیج کرده‌اند. ذکر نام کشاورزان در این منبع با توجه به اینکه خسرو حمله‌ای برنامه‌ریزی شده را به خاک دشمن انجام داده بود (و بنابراین استفاده از نیروهای غیرنظامی بعید است)، احتمالاً اشاره به سربازانی دارد که از جانب حکومت زمین به اقطاع گرفته بودند تا در مقابل آن خدمات نظامی انجام دهند. تئوفانس بیزانسی نیز به یک ارتش مرکب از ۴۰ هزار سوار و ۱۰۰ هزار پیاده زیر فرمان انوشیروان به جز سپاه زیر فرمان مهران-یکی از فرماندهان نظامی که در حدود نصیبین با رومیان درگیر بود- در زمان جنگ با روم در ۵۷۲-۵۷۳ میلادی اشاره کرده است (Ibid: 150). در یک منبع متأخر اسلامی آمده است که هنگامی که سفیران عرب یا روم به دربار شاه ساسانی وارد می‌شدند سپاه به ۱۰ دسته ۱۰ هزار نفری تقسیم می‌شد و در مسیر گذر سفیران از ساباط مداین تا ایوان خسرو جای می‌گرفتند (به نقل از الذخائر والتحف: مرزبان‌راد ۲۵۳۶: ۷۸). از اشاره به فرستادگان عرب مشخص است که نباید برای این گزارش ارزش تاریخی قائل شد ولی اشاره به ۱۰۰ هزار سرباز در میانرودان احتمالاً از منبع موثقی به دست نویسنده این روایت رسیده است. در دوره انوشیروان برای خواباندن شورش کلخیس (در غرب گرجستان کنونی) نیز سپاهی متشکل از ۳۰ هزار سرباز فرستاده شد (Procopius, 2/XXX).

آگاتیاس شمار یکی از لشکرهای اعزامی خسرو به این سرزمین را ۶۰ هزار سرباز عنوان کرده است (آگاتیاس ۱۳۹۹: ۱۱۸). البته همه لشکریایی که خسرو تدارک می‌دید آنچنان پرشمار نبودند. اگر از روایت نیمه‌افسانه‌ای حمله وهرز به یمن با ۸۰۰ سرباز بگذریم، روایتی دیگر در دست است که او در حمله دوم به یمن (پس از درگذشت سیف ابن ذی‌یزن) ۴ هزار سرباز در اختیار داشت که گزارشی قابل قبول به نظر می‌رسد.^{۱۶} طبری در ذکر نبرد بهرام چوبین با ترکان شمار کل نفرات ثبت شده ارتش ساسانی در دیوان را ۷۰ هزار تن گزارش کرده است (الطبری، ۱۳۸۷: ۱۷۴؛ طبری، ۱۳۶۲: ۷۲۶؛ نولدکه ۱۳۵۸: ۳۸۹). در حالی که فردوسی همین آمار را ۱۰۰ هزار نفر می‌داند (فردوسی ۱۳۸۶: ۴۹۱/۷). تفاوت دو گزارش در این است که فردوسی با تأکید از حضور پیاده‌ها در میان سواران سخن گفته است و بنابراین می‌توان پنداشت که آمار طبری بدون در نظر گرفتن پیاده‌نظام بود. شمار ۱۲ هزار نفری ارتش بهرام چوبین در جنگ با ترکان که برخی منابع اشاره کرده‌اند (الطبری، ۱۳۸۷: ۱۷۴؛ طبری، ۱۳۶۲: ۷۲۶؛ شهبازی ۱۳۸۹: ۱۸۰؛ تجارب الامم فی اخبار ملوک العرب والعجم ۱۳۷۳: ۳۲۳)،^{۱۷} بیشتر احتمالاً به یک واحد ۱۲ هزار نفری ارتش اشاره دارد که در ابتدا در اختیار بهرام گذاشته شد. با توجه به اطلاعاتی که در ادامه خواهد آمد، شمار کل ارتش بهرام را باید بیشتر تخمین زد. در همین زمان که بهرام برای جنگ با ترکان روانه می‌شود، خزرها نیز در شمال غرب اغتشاش ایجاد کرده بودند که هرمزد برای سرکوب آنان از نیروهای مستقر در آذربایجان استفاده می‌کند (تجارب الامم فی اخبار ملوک العرب والعجم ۱۳۷۳: ۳۱۹-۳۲۰) که احتمالاً باید آنها را سپاهیان کوست شمال (آذربایجان) دانست و می‌دانیم که در همین زمان کشور با رومیان نیز درگیر جنگ بوده است. بهرام در زمان حمله خسرو پرویز سپاهی متشکل از ۴۰ هزار سرباز در اختیار داشت (پیگولوسکایا ۱۳۹۴: ۱۰۹).^{۱۸} طبری نیروی کمکی روم را ۶۰ هزار تن برمی‌شمارد که ۴۰ هزار تن نیروی ایرانی هوادار خسرو پرویز نیز به آنها اضافه شدند (نولدکه ۱۳۵۸: ۴۲۸-۴۲۹).^{۱۹} دینوری شمار ارتشی که قارن که احتمالاً اسپهبد خراسان بود و به مقابله با بهرام چوبین شورشی شتافت را دو واحد ۱۰ و ۳۰ هزار نفری گزارش می‌کند (دینوری ۱۳۶۴: ۱۲۴-۱۲۵). به گفته مسعودی شمار ارتش مستقر در پایتخت در زمان سان دیدن خسرو پرویز بدون احتساب پیاده نظام شامل ۵۰ هزار سوار و هزار پیل بود (مسعودی ۱۳۸۲: ۲۷۳-۲۷۴). گزارش‌های ایرانی و غیر ایرانی درباره شمار ارتش خسرو پرویز در جنگ با روم متفاوت هستند. به گفته فردوسی خسرو پرویز ۴ سپاه هرکدام به شمار ۱۲ هزار تن را به ۴ جهت قلمرو خود فرستاد (فردوسی ۱۳۸۶: ۲۴۰/۸-۲۴۱). وستم نیز که احتمالاً سمت اسپهبد خراسان را در

شمار نیروهای رزمی ساسانی در رویکردهای دفاعی و هجومی (امین بابادی) ۱۰۵

زمان خسرو پرویز داشت هنگام شورش ۱۰۰ هزار سرباز بسیج کرده بود (دینوری ۱۳۶۴: ۱۳۳). و خسرو برای شکست او سه لشکر ۱۲ هزار نفری را گسیل داشت (همانجا). همو برای ارتش خسرو پرویز در حمله به روم سه سردار نام می برد ولی فقط شمار ارتش شاهین را ۲۴ هزار تن برمش شمارد (همان: ۱۳۶) اما در منبعی دیگر خسرو سه سپاه به روم گسیل می کند که مجموعاً ۳۶ هزار سرباز را شامل می شوند و پس از مدتی ۲۰ هزار تن را به یاری آنها می فرستد (تجارب الامم فی اخبار ملوک العرب والعجم ۱۳۷۳: ۳۴۶-۳۴۷). طبری شمار ارتش راهزاد سردار خسرو پرویز در مقابله با هراکلیوس در شمال میانرودان را ۱۲ هزار تن نوشته است (نولدکه ۱۳۵۸: ۴۳۴).

شمار ارتش ساسانی در جنگ قادسیه را ۶۰ تا ۱۵۰ هزار تن برشمرده اند (مسعودی ۱۳۸۲: ۶۶۹؛ بلاذری ۱۳۳۷: ۳۶۴؛ مقدسی ۱۳۷۴: ۸۵۰؛ طبری ۱۳۶۲: ۱۶۷۴/۵، ۱۶۸۵؛ ابن اعثم ۱۳۷۴: ۱۰۵؛ ابن خلدون به نقل از سیف ابن عمر شمار ارتش ایران در نبرد قادسیه را ۱۲۰ هزار تن برشمرده که با سلاح دارانشان در مجموع ۲۰۰ هزار تن می شدند؛ او سپس به نقل از عایشه و زهری شمار ارتش ساسانی در این نبرد را ۶۰ هزار تن برشمرده که همه سلاح دار به همراه داشتند: ابن خلدون ۱۳۶۲: ۱۵). طبری سپاه ساسانیان در نهاوند را ۱۵۰ هزار تن می داند (طبری ۱۳۶۲: ۱۹۴۲/۵) و بلاذری شمار ساسانیان در جنگ نهاوند را در روایات مختلف ۶۰ یا ۱۰۰ هزار تن گزارش کرده است (بلاذری ۱۳۳۷: ۴۲۷)؛ ابن اعثم شمار ارتش ساسانی در جنگ جلولا را ۸۰ هزار نفر (ابن اعثم ۱۳۷۴: ۱۵۲) و در جنگ نهاوند ۱۵۰ هزار نفر (همان: ۲۲۹) گزارش کرده است؛ هرچند برای ساسانیان چنانچه خواهیم دید تدارک چنین ارتشی ممکن بود ولی در زمان نبرد قادسیه و نبردهای پس از آن احتمالاً اوضاع ساسانیان بدتر از آن بود که چنین ارتشی بسیج کنند و لذا باید به شمار کمتری باور داشت.

طبق مجموع اطلاعات فوق، ساسانیان در جنگ ها بنا بر شرایط، شمار ارتش خود را تعیین می کردند و به میدان می فرستادند که ممکن بود از چند هزار تا بیش از یکصد هزار تن تغییر کند. همانطور که گفته شد امپراتوری روم در قرن ۴ میلادی حدود ۶۵۰ هزار نیروی نظامی داشت ولی آنان نیز هیچگاه در جبهه جنگ با ایران تمام نیروهای خود را به کار نمی گرفتند چراکه نه تنها کار غیرممکنی بود بلکه خالی کردن تمام کشور از نیروی نظامی نیز کاری غیرعقلانه محسوب می شد. تردیدی نیست که ساسانیان نیز زمانی که نیرویی به جنگی در یکی از حدود قلمرو خود می فرستادند، در فکر دفاع از دیگر حدود خود هم بودند. همانطور که گفته شد ساسانیان در مرزهای قفقاز، خراسان و عربستان مشکلات زیادی داشتند و بنابراین

نگهداری یک نیروی دائمی و آماده در حدود مختلف از نیازهای اصلی حکومت بود. پس می‌توان نتیجه گرفت که زمانی که سخن از حضور نیرویی به شمار حدود یکصد هزار سرباز یا بیشتر در یک جبهه از ارتش ساسانی می‌رود (چنانچه در زمان شاهپور یکم، شاهپور دوم، قباد و خسرو انوشیروان شاهد بودیم)، این آمار نمایانگر کل ارتش نیست. اما پرسش مهم این است که از چه راهی می‌توان به شمار تقریبی کل نیروهای نظامی ساسانی دست یافت؟ باید پاسخ داد که با اسناد موجود این کار بسیار دشوار است اما از برخی شواهد می‌توان برای رسیدن به نتیجه‌ای تقریبی بهره برد. به گزارش فردوسی در زمان شورش بهرام چوبین خواهرش به او پند می‌دهد که ۳۰۰ هزار سوار در خدمت شاهنشاه است (فردوسی ۱۳۸۶: ۶۰۴/۷). در جای دیگر زمانی که مرزبانان قصد پیوستن به خسرو پرویز را داشتند مجدداً از حضور ۳۰۰ هزار سوار در ارتش ساسانی سخن به میان می‌آید (همان: ۶۱۴). به یاد داریم که چندی پیش فردوسی از حضور ۱۰۰ هزار سوار در دیوان نظامی سخن گفته بود و طبری این آمار را ۷۰ هزار تن برشمرده بود. این تناقض را چگونه می‌شود توجیه کرد؟

به نظر نگارنده راه تطبیق این آمارها، توجه به تقسیمات ۴ بخشی قلمرو ساسانی از دوران قباد و انوشیروان به بعد است. نکته مهم این گزارش این است که زمانی که خواهر بهرام او را اندرز می‌دهد، پس از حمله و شکست ترکان است. در پی حمله ترکان ارتش کوست خراسان مضمحل شد (و به همین دلیل نیاز به گسیل بهرام احساس شد) و تنها ارتش سه جناح دیگر در خدمت شاهنشاه باقی‌مانده بود درحالی که در هر دو گزارش فوق، بازمانده‌های ارتش خراسان در سرزمین‌های زیر فرمان بهرام قرار داشتند و لذا از دسترس شاهنشاه خارج بودند. در جای دیگر مجدداً فردوسی از شمار ۳۰۰ هزار تن سرباز در نامه‌ای که خسرو پرویز به قصد فریب قیصر نوشته بود سخن می‌گوید (فردوسی ۱۳۸۶: ۳۰۲/۸). اینجا نیز به گفته فردوسی پیش از نگارش نامه، فرخزاد از فرمان خسرو سرپیچیده بود و اگر سخن پورشریعتی را بپذیریم این فرخزاد پسر فرخ‌هرمزد اسپهبد کوست شمال (آذربایجان) بود و این شورش نمایانگر شورش اسپهبد شمال بر خسرو پرویز بود (پورشریعتی ۱۳۹۹: ۲۰۸-۲۰۹، ۲۱۳؛ Pourshariati, 2008: 146-147, 150-151).^{۲۰} البته نگارنده معترف است که گزارش اخیر سند محکمی نیست ولی به عنوان تأییدی بر سخنان قبل می‌توان از آن بهره برد و احتمالاً باید پنداشت که راوی این گزارش افسانه‌ای، از شمار کل ارتش‌های ۴ کوست قلمرو ساسانی خبر داشته‌است. بنابراین می‌توان گمان کرد که پس از اصلاحات انوشیروان، در هرکدام از کوست‌های چهارگانه چنانکه از گزارش فردوسی استنباط می‌شود، ۱۰۰ هزار «سوار» حضور داشتند.^{۲۱} بنابراین زمانی که

شمار نیروهای رزمی ساسانی در رویکردهای دفاعی و هجومی (امین بابادی) ۱۰۷

طبری از شمار ۷۰ هزار سرباز در دیوان ساسانی سخن گفته و فردوسی این آمار را به ۱۰۰ هزار سوار و پیاده افزایش داده است،^{۲۲} احتمالاً باید منظور شمار سربازان کوست شمال باشد چراکه بهرام اسپهبد آذربایجان (شمال) بود (شهبازی ۱۳۸۹: ۵۸۲-۵۸۳). در عین حال طبق گزارش خود فردوسی از زبان خسرو پرویز، هر اسپهبد ۱۲ هزار سرباز در اختیار داشت و یک یگان ۱۲ هزار نفره نیز در اختیار شاهنشاه در مرکز حکومت بود (فردوسی ۱۳۸۶: ۲۳۳/۸).^{۲۳} بهرام نیز چنانکه گفته شد، با ۱۲ هزار تن به سمت خاقان ترک لشکر کشید. دیگر گزارش‌های مذکور نیز از یگان ۱۲ هزار نفره ارتش ساسانی سخن زیاد گفته‌اند. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که یک واحد لشکر کامل ساسانی، دست‌کم در سده پایانی حکومت آنان شامل ۱۲ هزار سرباز می‌شد و احتمالاً هر کوست، علاوه بر دیگر یگان‌ها، یک یگان ویژه ۱۲ هزار نفری اقدام سریع نیز در اختیار داشت که بنابر گزارش‌های مذکور، در زمان لازم به خدمت اعزام می‌شدند. پیداست که ادعاهایی که در این بخش آمد، به دلیل قلت اسناد همه آمیخته با حدس و گمان هستند اما به گمان نگارنده، بهترین راه تطبیق آمارهای فوق این روش است. شمار ۱۰۰ هزار نفری سپاه زیر فرمان هر اسپهبد را اسناد دیگری نیز پشتیبانی می‌کنند. همانطور که گفته شد سوخرا مرزبان سیستان در زمان مرگ پیروز سپاهی ۱۰۰ هزار نفری بسیج کرد. هرچند نمی‌توان گزارش فوق را یکسره صحیح پنداشت اما با توجه به اینکه این روایات معمولاً در اواخر دوران ساسانی بازنویسی شده‌اند، باید گمان کرد که نویسنده نهایی سازمان ۴ کوستی دوران انوشیروان را مد نظر داشته و به مرزبان سیستان که احتمالاً پس از اصلاحات انوشیروان اسپهبد جنوب بود (پورشریعتی ۱۳۹۹: ۲۱۸)، ۱۰۰ هزار سرباز را منتسب کرده است. بلعمی نیز همانطور که گفته شد از گسیل ۱۰۰ هزار سرباز توسط قباد برای جنگ با خزرها خبر می‌دهد که اینجا هم باید اشاره به تمام ارتش زیر فرمان اسپهبد شمال داشته باشد (و بنابراین گزارش را باید مربوط به پس از اصلاحات نظامی انوشیروان دانست). البته باید توجه کرد که تمام این سربازان یک‌جا و در یک جبهه بسیج نمی‌شدند و همواره نیاز به باقی‌ماندن شماری سرباز در پست‌های نگهبانی داخلی و مرزی وجود داشت. بنابراین زمانی که سخن از شماری بیش از ۱۰۰ هزار سرباز در یک جبهه در ارتش ساسانی به میان می‌آید، باید پنداشت که یا شمار اضافه از نیروهای مردمی و یا کوچرو بسیج شده یا از حدود دیگر کشور موقتاً جابه‌جا شده بودند. بسیاری از سربازان زیر فرمان هر اسپهبد در دژها و پادگان‌های مرزی و درون‌کشوری مشغول به خدمت بودند و لذا بسیج یک نیروی ۱۰۰ هزار نفری در یک جبهه جنگی توسط یک اسپهبد، امری رایج نبود بلکه بیشتر بسته به شرایط بود و معمولاً اتفاق نمی‌افتاد و بنابراین همانطور که در گزارش‌های

مختلف آمد، اغلب سپاه‌های آماده در رزم ساسانی شماری کمتر از ۱۰۰ هزار، و معمولاً در حدود ۱۲ تا ۵۰ هزار تن داشتند.

در این پژوهش به دلیل کمبود اسناد، نیروهای امنیتی درون شهری (به اصطلاح امروزی پلیس) در نظر گرفته نشد که با توجه به صدها و شاید هزاران شهر و روستای قلمرو ساسانی، قطعاً شمار آنها نیز بسیار زیاد بود. به علاوه باید نیروهای نظامی حکومت‌های کوچک دست‌نشانده چون حیره، گرجستان، ارمنستان (پیش از دوران بهرام گور که این کشور رسماً به یک استان شاهنشاهی ایران بدل شد) و احتمالاً حکومت‌های حدود مرز هند، کابل، خوارزم و حکومت‌های کوچ‌تر سغدی و همچنین نیروهای کوچ‌رویی که گاه به فرمان ساسانیان درمی‌آمدند (مانند هون‌ها در زمان شاهپور دوم و خزرها در زمان خسرو انوشیروان) را نیز به آمار فوق افزود که از برخی از آنها چون حیره و ارمنستان اطلاعات بیشتری در دست است و دیدیم که توان بسیج شمار بسیار زیادی سرباز را داشتند. بنابراین در این بررسی شمار نیروهای نظامی ساسانی بسیار پرشماتر از برآوردهای سابق تخمین زده می‌شود که قابل مقایسه با آمار ۶۵۰ هزار نفری نیروهای نظامی روم در سده ۴ بود و حتی شاید از آن پرشماتر بود. کشف کمپ‌های بزرگ نظامی که بسیار وسیع‌تر از قلعه‌های رومی بودند ثابت کرد که ساسانیان از نظر شمار نیروهای نظامی از رقیب سستی عقب نبوده‌اند چنانچه از نظر مشکلات مرزی و درگیری با دشمنان نیز از رومیان آسوده‌تر نبودند و حتی به عقیده نگارنده مشکلات بیشتری از رومیان داشتند و بنابراین شمار بیشتری نیروی نظامی را نیاز داشتند.

با طرح این فرضیه این پرسش پیش می‌آید که آیا ساسانیان منابع جمعیتی و مالی لازم برای سازماندهی چنین نیروی نظامی پرشماری را داشته‌اند یا خیر؟ پیش از این به اختصاص اقطاع نظامی به سربازان اشاره شد که خود به میزان زیادی از بار مالی حکومت می‌کاست و سربازان را نیز از درآمدی دائمی مطمئن می‌کرد. اما نگاهی به آمار مالیاتی شاهنشاهی ساسانی نشان می‌دهد که آنان توانایی پرداخت مزد به شمار بسیار زیاد نیروی نظامی را داشتند. به گفته بلعمی پس از اصلاحات خسرو سربازان از پیاده تا سواره نظام و درجات مختلف ارتش (سالانه) از ۱۰۰ تا ۴۰۰۰ درهم حقوق دریافت می‌کردند (بلعمی ۱۳۵۳: ۱۰۴۹). به گزارش فردوسی هر سوار ۱۰۰۰ درهم حقوق داشت و هر گاو (پهلوان؛ احتمالاً منظور فرماندهان سپاه باشد) ۲۰۰۰ درهم دریافت می‌کرد (فردوسی ۱۳۸۶: ۱۰۴/۷). منابع بازمانده داده‌های مفیدی درباره میزان درآمد دولت ساسانی ارائه می‌دهند؛ خزانه خسرو پرویز را در سال ۱۳ حکومتش بدون احتساب مخارج سپاه، ۸۰۰ میلیون مثقال گزارش کرده‌اند (نولدکه ۱۳۵۸: ۵۳۷-۵۳۸) که

شمار نیروهای رزمی ساسانی در رویکردهای دفاعی و هجومی (امین بابادی) ۱۰۹

هر مثقال برابر ۱ درهم ساسانی و هر ۷ مثقال برابر ۱۰ درهم اسلامی بود. مجموع مالیات و دیگر درآمدهای خسرو پرویز در سال ۱۸ حکومتش (۶۰۷-۶۰۸) برابر ۴۲۰ میلیون مثقال بود که با در نظر گرفتن هر ۷ مثقال برابر ۱۰ درهم، برابر ۶۰۰ میلیون درهم اسلامی می‌شود (شهبازی، ۱۳۸۹: ۲۰۲؛ نولدکه، ۱۳۵۸: ۵۲۰-۵۲۱). ابن خردادبه که همین گزارش را داده، می‌گوید که پس از آن مجموع مالیات دریافتی خسرو پرویز به ۶۰۰ میلیون مثقال رسید (ابن خردادبه ۱۳۷۰: ۲۴) که برابر بیش از ۸۵۷ میلیون درهم اسلامی بود (آلتهایم و اشتیل ۱۳۹۱: ۴۶)؛ قمی مالیات میان‌رودان در دوره انوشیروان را ۶۰۰ هزار [هزار] درهم گزارش کرده است. با توجه به اینکه قمی در ادامه گزارش خود به ذکر مالیات کل قلمرو ساسانی در دوره خسرو پرویز می‌پردازد و عدد پرتکرار (و بنابراین قابل اتکای) ۴۲۰ میلیون مثقال را ذکر می‌کند (قمی ۱۳۶۱: ۱۸۰)، در عبارت قبل نیز احتمالاً منظور کل مالیات قلمرو خسروانوشیروان است نه فقط مالیات میان‌رودان. بنابراین با تصحیح گزارش قمی مالیات کل قلمرو ساسانی در دوره خسروانوشیروان ۶۰۰ میلیون درهم (به وزن مثقال) بود. چون خسرو پرویز در آغاز اقدام به بخشش مالیاتی کرد (کولسنیکف ۱۳۸۹: ۱۱۶) و تا سال‌های ۲۰ و ۳۰ حکومتش هنوز برخی از عقب‌افتادگی‌ها و بخشش‌های مالیاتی جاری بودند (طبری-نولدکه ۱۳۵۸: ۵۲۰، ۵۳۷-۵۳۸؛ بلعمی ۱۳۵۳: ۱۱۴۵-۱۱۴۶)، می‌توان دلیل کاهش مالیات به ۴۲۰ میلیون درهم در این دوره را حدس زد که به گزارش ابن خردادبه و احتمالاً به دلیل وصول مالیات‌های عقب‌افتاده، مجدداً به ۶۰۰ میلیون مثقال رسید. بنابراین می‌توان پنداشت که مبلغ ۶۰۰ میلیون درهم درآمد ثابت شاهنشاهی ساسانی از پس از اصلاحات قباد و انوشیروان است. حال اگر چنانکه گفته شد از هر ۱۰۰ هزار سرباز ۳۰ هزار تن را پیاده و ۷۰ هزار تن را سواره فرض کنیم و بنا به گزارش‌های مذکور به طور متوسط حقوق هر پیاده را حداقل حقوق (یعنی ۱۰۰ درهم) و هر سوار را ۱۰۰۰ درهم در نظر بگیریم، حقوق هر ۱۰۰ هزار تن برابر با ۷۳ میلیون درهم و بنابراین حقوق مجموع ۴ کوست برابر ۲۹۲ میلیون درهم، یعنی کمتر از نصف درآمد دولت می‌شود و این درحالی است که دستمزد بسیاری از سربازان به صورت اقطاع پرداخت می‌شد. بیشتر نیروهای کوچرو احتمالاً حقوقی از دولت مرکزی دریافت نمی‌کردند و هر شماری که برای نیروهای امنیت داخلی با فرض حداکثر حقوق متصور شویم بازهم مجموع مقدار حقوق نیروهای نظامی از درآمد دولت ساسانی بسیار کمتر است. هرچند این برآوردها حدسی هستند و بنابراین احتمال خطا دارند اما با توجه به منابع باید آنها را به حقیقت نزدیک پنداشت و در نتیجه ساسانیان احتمالاً در مجموع حدود ۴۰۰ هزار تن نیروی دائمی ارتشی و شمار بسیار زیادی نیروهای امنیتی داخلی و

نیروهای بسیج شده از مردم کوچرو و بیابانگرد در اختیار داشتند که احتمالاً مجموعاً به حدود ۶۰۰ هزار تن می‌رسیدند و ساسانیان به خوبی از عهده پرداخت دستمزد آنان برمی‌آمدند.

۵. نتیجه‌گیری

پادشاهی‌های بزرگ همواره با مشکلات بزرگ گریبان‌گیر بودند و به خصوص حکومت‌های فلات ایران که به نوعی در چهارراه ارتباطی جهان باستان قرار داشتند این مشکلات را بیشتر حس می‌کردند. در زمان قدرت‌گیری ساسانیان در غرب حکومت نیرومند روم و در شرق اقوام پرشمار کوچرو به دنبال فرصتی برای پیشروی در سرزمین‌های حاصلخیز و به نسبت ثروتمند قلمرو ساسانی بودند و مقابله با آنان یک نیروی نظامی دائمی و نیرومند و البته پرشمار را می‌طلبید. هرچند احتمالاً در آغاز کار ساسانیان دارای نیروی ثابت نظامی نبودند اما به زودی لزوم تشکیل آن را دریافتند و با افزایش خطر اقوام کوچرو شرقی و تقسیم امپراتوری روم در غرب مشخص شد که اگر ارتش ساسانی توان عملیات در چند جبهه به صورت هم‌زمان را نداشته باشد توان مقابله در بلندمدت را از دست خواهد داد و این امر خود به استخدام شمار زیادی سرباز دائمی نیازمند بود. از نیروهای اعزامی و همچنین سربازان مرزی و داخلی پیش از اصلاحات انوشیروان اطلاعات پراکنده‌ای در دست است که نشان می‌دهند ساسانیان در هر جبهه شمار زیادی سرباز را وارد میدان می‌کردند ولی پس از تقسیم قلمرو به ۴ حوزه نظامی توسط خسرو بود که به هر بخش از قلمرو شمار ثابتی از نیروهای نظامی اختصاص یافت و حوزه اختیارات فرمانده نظامی هر کوست (سپاهبد) بیشتر شد تا توان واکنش سریع درمقابل مشکلات را داشته باشد. یافته‌های این پژوهش نشان داد که احتمالاً پس از اصلاحات خسرو به هر کوست ۱۰۰ هزار سرباز اختصاص یافت و در کنار این سربازان نیروهای کوچرو مرزی و همچنین نیروهای کنترل امنیت داخلی نیز خدمت می‌کردند و نگاهی به توان اقتصادی شاهنشاهی در این دوره مشخص کرد که ساسانیان توان پرداخت حقوق به این شمار از سربازان را داشتند.

پی‌نوشت‌ها

۱. برخی از پژوهشگران واژه ارگبد را به صورت هرگبد (hargbed) خوانده و آن را معادل گردآورنده مالیات در نظر می‌گیرند؛ بنگرید به (Bosworth 1999: 6)؛ با این حال شایگان با بررسی یک متن قبطی مانوی صحت ادعای تفضلی را تأیید کرده است (شایگان ۱۳۷۸: ۲۸۷-۲۸۸).

شمار نیروهای رزمی ساسانی در رویکردهای دفاعی و هجومی (امین بابادی) ۱۱۱

۲. این دودمان تا دوران بهرام گور در ارمنستان برقرار بود.
۳. زاخاریاس (زکریا) میتیلنی شمار این پادگان را ۳۰۰۰ تن برشمرده است (Greatrex and Lieu 2002: 70).
۴. سوفسطایی یونانی سده ۴ میلادی که مطالبی را درباره نبردهای شرقی امپراتوری روم در دوره حکومت امپراتوران کنستانتیوس، یولیانوس و یوویانوس نگاشته است.
۵. این سرزمین در حدود رود ولگا قرار داشت و اگر برای این گزارش ارزش تاریخی فائل شویم باید تصور کنیم که انوشیروان با حمایت از اقوام کوچرو این حدود در صدد مقابله با قدرت‌گیری ترکان بود. به عقیده نگارنده این گزارش باید ریشه حقیقی داشته باشد.
۶. یاقوت در اصل ۲۰۰۰ فرمانده نوشته که احتمالاً اشتباه است و مقصود سرباز بود.
۷. آماری که پیش از این برای قلعه ایرج آمده بود مربوط به کل ظرفیت این قلعه برای استقرار ارتش بود نه ظرفیت اتاق‌ها برای استقرار دائمی.
۸. برای آشنایی با عملکرد دهقانان در زمان فتوحات اسلامی بنگرید به (طاووسی و میرزایی ۱۳۸۳: ۵۷-۶۱).
۹. در منابع اسلامی گاهی دهقان‌ها با دیگر مقامات کشوری چون فرمانداران و شهرداران و مخصوصاً مرزبان‌ها یکسان شمرده شده‌اند. برای اطلاعات بیشتر بنگرید به (تفضلی ۱۳۸۵: ۷۲؛ تفضلی ۱۳۹۸: ۳۸۵-۳۸۸).
۱۰. برای اطلاعات بیشتر در این باره بنگرید به (Sauer and Others 2017: 241-267).
۱۱. به گفته آگاتیاس در زمان او (در نیمه دوم قرن ششم میلادی) ارتش بیزانس به کمتر از ۱۵۰ هزار تن کاهش یافته بود: (آگاتیاس ۱۳۹۹: ۱۹۸).
۱۲. شمار ۸۳ هزار تن نیز برای این ارتش گزارش شده است: (شهبازی ۱۳۸۹: ۳۹۶).
۱۳. طبری شمار این ارتش را ۷۰ هزار تن گزارش کرده است: (نولدکه ۱۳۵۸: ۴۳۴).
۱۴. بلاذری گفته که قباد نخست سرداری را با ۱۲ هزار سرباز راهی دربند کرد و سپس خود با سپاهی دیگر به او ملحق شد ولی شمار سپاه دوم را ننوشته است: (بلاذری ۱۳۳۷: ۲۸۰).
۱۵. با توجه به اینکه بلعمی اغلب گزارش طبری را ترجمه می‌کرد و طبری شمار ارتش در حمله نخست را ۹۰ هزار تن گفته است این احتمال قوت می‌یابد.
۱۶. در حمله نخست نیز شمار ارتش ساسانی به همراه متحدین یمنی را به ۲۰ هزار تن می‌رسانند که آماری باورپذیر است؛ بنگرید به: (آذرنوش ۱۳۸۸: ۲۲۳).
۱۷. فردوسی یا منبع او با نگرشی که به شمار بالای ارتش ساسانی دارند، شمار ارتش بهرام را کم قلمداد کرده‌اند به شکلی که در ادامه گزارش وقتی خاقان ترک به خرادبرزین شکوه می‌کند که او را فریب داده است، خرادبرزین به خاقان می‌گوید که به دل بد راه ندهد چون این ارتش کم‌شمار احتمالاً متعلق به

۱۱۲ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

یک مرزبان هستند. بنابراین از نظر منبع فردوسی شمار ارتش ساسانی، چنانچه در ادامه نیز بیاید، بسیار بیشتر از ۱۲ هزار تن بود؛ بنگرید به: (فردوسی ۱۳۸۶: ۵۱۶/۷).

۱۸. بلعمی شمار ارتش بهرام را ۱۰۰ هزار تن گزارش کرده است: (بلعمی ۱۳۵۳: ۱۰۸۴).

۱۹. تئوفیلاکتوس مجموع نیروهای خسرو پرویز در جنگ با بهرام چوبین را ۶۰ هزار تن گزارش کرده است: (تئوفیلاکتوس سیموکاتا ۱۳۹۷: ۲۴۳)؛ فردوسی فقط یاران رومی خسرو را ۱۰۰ هزار تن گزارش می‌کند: (فردوسی ۱۳۸۶: ۱۱۵/۸).

۲۰. فردوسی در جایی دیگر از ۱۰ هزار سرباز در اختیار رستم پسر فرخ هرمزد سخن گفته است که بر علیه خسرو شورش کرده بودند (۳۰۷/۸). بنابراین باید پنداشت که بسیاری از سربازان اسپهبد شمال در جریان حمله خزرها کشته و یا پراکنده شده‌اند.

۲۱. در بهمن نامه که اساس آن مربوط به دوره ساسانی است نیز شمار ارتش بهمن در آمار رسمی ۳۰۰ هزار تن است درحالی که ارتش سیستان جدا ۸۰ هزار نفر گزارش شده‌اند (ایران‌شاه ابن ابی‌الخیر ۱۳۷۰: ۱۹۱، ۱۹۴)؛ سیستان در ساختار چهارقسمتی اداری ساسانی یکی از بخش‌ها (کوست‌ها) را تشکیل می‌داد و بنابراین اگر با توجه به ویژگی‌های تاریخ شفاهی چهارچوب داستان را الگوبرداری از دوره ساسانی بدانیم، نتایج نگارنده در بالا اینجا نیز تأیید می‌شوند.

۲۲. گفته شد که احتمالاً سخن طبری صرفاً متوجه سواره‌نظام و گزارش فردوسی بیانگر مجموع سواره‌نظام و پیاده‌نظام زیر فرمان هر اسپهبد است. با این حال خود فردوسی هر جا که سخن از ۳۰۰ هزار سرباز می‌کند آنان را سوار می‌نامد. بنابراین فرضیه نگارنده با چالش مواجه می‌شود. با این حال می‌توان پنداشت که ضرورت ادبی ایجاب می‌کرد که فردوسی تمام ۳۰۰ هزار سرباز مذکور را سوار بنامد.

۲۳. تئوفانس شمار سربازان زیر فرمان خسرو پرویز در زمانی که در گنزک بود را ۴۰ هزار نفر برشمرده است (Greatrex and Lieu 2002: 200).

کتاب‌نامه

- آذرنوش، آذرتاش (۱۳۸۸)، *راه‌های نفوذ فارسی در فرهنگ و زبان عرب جاهلی*، چاپ سوم، تهران: توس.
- آگاثیاس (۱۳۹۹)، *تواریخ*، ترجمه محمود فاضلی بیرجندی، تهران: لاهیتا.
- آلتهایم، فرانتس (۱۳۶۹)، *کمک‌های اقتصادی در دوران باستان*، ترجمه امیر هوشنگ امینی، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- آلتهایم، فرانتس (۱۳۹۸)، *ساسانیان و هونها*، ترجمه هوشنگ صادقی، تهران: فرزانه روز.
- آلتهایم، فرانتس و روت اشتیل (۱۳۹۱)، *تاریخ اقتصاد دولت ساسانی*، ترجمه هوشنگ صادقی چاپ دوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- آندرسون، پری (۱۳۸۸)، گذر از عهد باستان به فتودالیسم، ترجمه حسن مرتضوی، تهران: ثالث.

شمار نیروهای رزمی ساسانی در رویکردهای دفاعی و هجومی (امین بابادی) ۱۱۳

- ابن اعثم کوفی، احمد ابن علی (۱۳۷۴)، *الفتوح*، ترجمه محمد ابن احمد مستوفی هروی، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن بلخی (۱۳۸۵)، *فارسنامه*، تصحیح گای لیسترانج و رینولد آلن نیکلسون، تهران: اساطیر.
- ابن خردادبه (۱۳۷۰)، *المسالک والممالک*، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران: چاپخانه مهارت.
- ابن خلدون (۱۳۸۳)، *تاریخ ابن خلدون*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، چاپ سوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی مطالعات فرهنگی.
- ابن رسته، احمد ابن عمر (۱۳۶۵)، *الاعلاق النفیسه*، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران: امیرکبیر.
- ابن فقیه، احمد ابن محمد (۱۳۴۹)، *البلدان*، ترجمه ح. مسعود، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- استخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۳۴۰)، *مسالک و ممالک*، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- الطبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷ ه. ق.)، *تاریخ الرسل والملوک*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: روائع التراث العربی.
- ایران‌شاه ابن ابی‌الخیر (۱۳۷۰)، *بهمن نامه*، ویراسته رحیم عفیفی، تهران: علمی و فرهنگی.
- باسورث، ک. ا. (۱۳۸۰)، «ایران و تازیان پیش از اسلام»، *تاریخ ایران کمبریج جلد سوم بخش یکم*، ویراسته احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر، ۷۲۶-۷۰۷.
- باغداساریان، ادیک (۱۳۸۰)، *ضمیمه تاریخ ارمنیان موسی خورنی*، ترجمه ادیک باغداساریان، تهران: مؤلف.
- بلاذری، احمد ابن یحیی (۱۳۳۷)، *فتوح البلدان*، ترجمه محمد توکل، تهران: نقره.
- بلعمی، ابوعلی محمد (۱۳۵۳)، *تاریخ بلعمی*، تصحیح محمدتقی بهار، تهران: تابش.
- بندهش (۱۳۹۵)، ترجمه مهرداد بهار، تهران: توس.
- پاتس، دانیل (۱۳۹۵)، «ساسانیان و اعراب»، ترجمه زهرا بریسم، *فصل‌نامه جندی‌شاپور*، سال دوم، شماره ۵، بهار، ۱۱۰-۱۱۸.
- پاوستوس بوزند (۱۳۹۷)، *تاریخ ارمنیان*، ترجمه گارون سارکسیان، تهران: نائیری.
- پریخانیان، آناهید (۱۳۸۰)، «جامعه و قانون ایرانی»، در: *تاریخ ایران کمبریج جلد سوم بخش دوم*، ترجمه حسن انوشه، ویراسته احسان یارشاطر، تهران: امیرکبیر.
- پورشریعتی، پروانه (۱۳۹۹)، *افول و سقوط شاهنشاهی ساسانی*، ترجمه آوا واحدی نوایی، چاپ دوم، تهران: نشر نی.
- پیگولوسکایا، نینا (۱۳۹۴)، *ایران و بیزانس در سده‌های ششم و هفتم میلادی*، ترجمه کامبیز میربهاء، تهران: ققنوس.
- پیگولوسکایا، نینا (۱۳۷۲)، *اعراب حدود مرزهای روم شرقی و ایران در سده‌های چهارم-ششم میلادی*، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

۱۱۴ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- تجارب الامم فی اخبار ملوک العرب والعجم (۱۳۷۳)، تصحیح رضا انزابی نژاد و یحیی کلانتری، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.
- تفضلی، احمد (۱۳۸۵)، جامعه ساسانی، سپاهیان، کاتبان و دبیران، دهقانان، ترجمه شیرین مختاریان و مهدی باقی، تهران: نی.
- تفضلی، احمد (۱۳۹۸)، «نقش سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دهقانان»، مقالات احمد تفضلی، به کوشش ژاله آموزگار، تهران: توس، ۳۹۸-۳۸۵.
- توفیلاکت سیموکاتا (۱۳۹۷)، تاریخ، ترجمه محمود فاضلی بیرجندی، تهران: کتاب سده.
- ثعالی، ابومنصور (۱۳۶۸)، غرر اخبار ملوک فرس و سیرهم، ترجمه محمد فضائی، تهران: نقره.
- جلیلیان، شهرام (۱۳۹۷)، تاریخ تحولات سیاسی ساسانیان، چاپ دوم، تهران: سمت.
- حمزه ابن الحسن اصفهانی (۱۳۴۶)، تاریخ پیامبران و شاهان (سنی ملوک الأرض و الأنبیاء)، ترجمه جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- خوارزمی، ابو عبدالله محمد ابن احمد (۱۳۴۷)، مفاتیح العلوم، ترجمه حسین خدیو جم، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- دریایی، تورج (۱۳۸۸)، شهرستان های ایرانشهر، ترجمه شهرام جلیلیان، تهران: توس.
- دریایی، تورج (۱۳۹۲)، ناگفته های امپراتوری ساسانیان، ترجمه آهنگ حقانی و محمود فاضلی بیرجندی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه.
- دریایی، تورج (۱۳۹۳)، «تشکیلات نظامی در ایران باستان»، تاریخ جامع ایران، جلد ۳، ویراسته حسن رضایی باغبیدی و محمود جعفری دهقی، تهران: دایره المعارف بزرگ اسلامی، ۵۶۸-۵۳۷.
- دینوری، ابوحنیفه احمد ابن داوود (۱۳۶۴)، اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی.
- زرین کوب، روزبه (۱۳۹۳)، «تاریخ سیاسی ساسانیان»، تاریخ جامع ایران جلد ۲، ویراسته حسن رضایی باغبیدی و محمود جعفری دهقی، تهران: دایره المعارف بزرگ اسلامی، ۵۷۴-۴۶۱.
- سالم، عبدالعزيز (۱۳۸۳)، تاریخ عرب قبل از اسلام، ترجمه باقر صدری نیا، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- شایگان، محمدرحیم (۱۳۷۸)، «منصب هرگبد در دوره ساسانی»، ایران نامه، شماره ۶۶، ۲۸۷-۲۹۰.
- شهبازی، علیرضا شاپور (۱۳۸۹)، تاریخ ساسانیان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- شیپمان، کلاوس (۱۳۹۶)، مبانی تاریخ ساسانیان، ترجمه کیکاووس جهاندار، چاپ چهارم، تهران: فرزانه روز.
- طاووسی، محمود و علی اصغر میرزایی (۱۳۸۳)، «دهقانان در دوران انتقال»، مجله مطالعات ایرانی، دانشگاه باهنر کرمان، سال سوم، شماره ششم، پاییز، ۸۰-۴۷.
- طبری، محمد ابن جریر (۱۳۶۲)، تاریخ الرسل والملوک، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.

شمار نیروهای رزمی ساسانی در رویکردهای دفاعی و هجومی (امین بابادی) ۱۱۵

- عریان، سعید (۱۳۹۲)، *راهنمای کتیبه‌های ایرانی میانه*، تهران: علمی.
- فردوسی (۱۳۸۴)، *شاهنامه*، دفتر ششم، تصحیح جلال خالقی مطلق، کالیفرنیا: مزدا.
- فردوسی (۱۳۸۶)، *شاهنامه*، دفتر هفتم، تصحیح جلال خالقی مطلق، تهران: دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- فردوسی (۱۳۸۶)، *شاهنامه*، دفتر هشتم، تصحیح جلال خالقی مطلق، تهران: دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- قدامه ابن جعفر (۱۳۷۰)، *الخراج*، ترجمه و تحقیق از حسین قره‌چانلو، تهران: البرز.
- قزوینی، محمد (۱۳۳۲)، *بیست مقاله*، تهران: کتاب‌فروشی ابن‌سینا.
- قمی، حسن ابن محمد ابن حسن (۱۳۶۱)، *تاریخ قم*، ترجمه حسن ابن علی ابن حسن ابن عبدالملک قمی، تصحیح و تحشیه جلال‌الدین تهرانی، تهران: توس.
- کریستن‌سن، آرتور امانوئل (۱۳۶۸)، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه غلامرضا رشید‌یاسمی، تهران: دنیای کتاب.
- کولسنیکف، آ. ای. (۱۳۸۹)، *ایران در آستانه سقوط ساسانیان*، ترجمه محمدرفعیحیحایی، تهران: کندوکاو.
- لانگ، دیوید م. (۱۳۸۰)، «ایران، ارمنستان و گرجستان»، *تاریخ ایران کمبریج جلد سوم بخش یکم*، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر، ۶۱۷-۶۴۸.
- متون پهلوی (۱۳۷۱)، به کوشش جاماسب آسانا، گزارش سعید عریان، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی.
- مجم‌التواریخ والقصص (۱۳۱۸)، تصحیح ملک‌الشعراى بهار، تهران: چاپخانه خاور.
- محمدی ملایری، محمد (۱۳۷۹)، *تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی جلد اول*، تهران: توس.
- مرزبان‌راد، علی (۲۵۳۶)، *خسروانوشیروان در ادب فارسی*، تهران: انتشارات دانشگاه ملی ایران.
- مسکویه رازی، ابوعلی (۱۳۶۹)، *تجارب‌الامم*، ترجمه ابوالقاسم امامی، تهران: سروش.
- مسعودی، ابوالحسن علی ابن حسین (۱۳۸۲)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ هفتم، تهران: علمی و فرهنگی.
- مقدسی، مطهر ابن طاهر (۱۳۷۴)، *البدء والتاریخ*، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگه.
- مورونی، مایکل (۱۳۸۵)، «تأثیر اقتصاد اواخر دوره ساسانی بر شبه جزیره عربستان»، *جامعه و اقتصاد عصر ساسانی*، ویرایش و ترجمه حسین کیان‌راد، تهران: سخن، ۸۹-۱۱۰.
- نامه تنسر (۱۳۵۴)، تصحیح مجتبی مینوی و محمداسماعیل رضوانی، چاپ دوم، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه.
- نولدکه، تئودور (۱۳۵۸)، *تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان*، ترجمه عباس زریاب، تهران: انجمن آثار ملی.

وثوقی، محمدباقر و منصور صفت گل (۱۳۹۵)، *اطلس تاریخ بنادر و دریانوردی ایران*، جلد ۱، تهران: سازمان بنادر و دریانوردی.

یاقوت حموی بغدادی (۱۳۹۶)، *معجم البلدان*، ترجمه علینقی منزوی، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

یعقوبی، ابن واضح (۱۳۸۲)، *تاریخ یعقوبی*، ترجمه ابراهیم آیتی، چاپ نهم، تهران: علمی و فرهنگی.

Ammianus Marcellinus (1894), *The Roman History*, Translated by C.D. Yonge, London: Henry G. Bohn, York ST.

Bosworth, C. Edmund (1999), *The History of Al-Tabari*, Vol. V, State University of New York Press.

Bosworth, C. Edmund (2002), "Obolla", *Encyclopaedia Iranica Online*, <https://www.iranicaonline.org/articles/obolla>

Bosworth, C. Edmund (2012), "*Hira*" *Encyclopaedia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/hira>

Dodgeon, Michael.H & Samuel N.C.Lieu (2002), *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, NewYork: Routledge.

Farahani, Alan (2020), "Sasanian Empire Archaeology of the", *Encyclopedia of Global Archaeology*, pp 1-15.

Felix, Wolfgang (2011), "CHIONITES", *Encyclopaedia Iranicaonline*, <https://www.iranicaonline.org/articles/chionites-lat>

Greatrex, Geoffrey and Samuel N.C. Lieu (2002), *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, Part II, NewYork: Routledge.

Harmatta, J. (1996), "the Wall of Alexander the Great and the Limes Sasanicus", *Bulletin of the Asia Institute*, New Series, Vol 10, 79-84.

Howard-Johnston, James (2012), "The Late Sasanian Army", *Late Antiquity: Eastern Perspectives*, Edited by Teresa Bernheimer and Adam Silverstein, The Gribb Memorial Trust, pp 87-127.

Howard-Johnston, James (2021), *The Last Great War of Antiquity*, Oxford University Press.

Kettenhophen, Erich (2011), "Deportations II in the Parthian and Sasanian Periods", *Encyclopædia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/deportations#pt3>

Lawrence, Dan and Toni J. Wilkinson (2017), "The Northern and Western Borderlands of the Sasanian Empire: Contextualising the Roman/Byzantine and Sasanian Frontier", *Sasanian Persia*, Edited by Eberhard W. Sauer, Edinburgh University Press, 99-125.

Morley, Craig (2017), "The Arabian Frontier: A Keystone of the Sasanian Empire", *Sasanian Persia*, Edited by Eberhard W. Sauer, Edinburgh University Press, pp 268-283.

Nemati, Mohammadreza and others (2020), "Largest Ancient Fortress of South-West Asia and the Western World? Recent Fieldwork at Sasanian Qaleh Iraj at Pishva, Iran", *Iran*, Vol 58, No 2, 190-220.

- Omrani Rekavandi, Hamid and Others (2008), "Sasanian Walls, Hinterland Fortresses and Abandoned Ancient Irrigated Landscapes: the 2007 Season on the Great Wall of Gorgan and the Wall of Tammishe", *Iran*, Vol 46, British Institute of Persian Studies, pp 151-178.
- Pourshariati, Parvaneh (2008) *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, London: I. B. Tauris.
- Procopius (1938), *History of the Wars*, Edited by T. E. Page and W. H. D. Rouse, London: William Heinemann.
- Rubin, Zeev (2016), "Kosrow I ii. Reforms," *Encyclopædia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/kosrow-i-ii-reforms>
- Sauer, Eberhard W. And Others (2017), "Innovation and Stagnation: Military Infrastructure and the Shifting Balance of Power Between Rome and Persia", *Sasanian Persia*, Edited by Eberhard W. Sauer, Edinburgh University Press, pp 241-267.
- Sauer, W & Others (2020), "Interconnected Frontiers: Trans-Caspian Defensive Networks of the Sasanian Empire", *Proceeding of the 11th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East Volume 2*, Edited by Adelheid Otto, Michael Herles and Kai Kaniuth, pp 363-372.
- Shahbazi, A. Sh. (2012), "ARMY i. Pre-Islamic Iran," *Encyclopædia Iranica*, II/5, pp. 489-499, available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/army-i>
- Shayegan, M. Rahim (2003), "Approaches to the Study of Sasanian History", *Paitimana Essays in Iranian, Indo-European, and Indian Studies in Honor of Hanns-Peter Schmidt*, Vol. I & II, Edited by Siamak Adhami, California: Mazda Publishers, 363-384.
- Ulrich, Brian (2011), "Oman and Bahrain in Late Antiquity: the Sasanian's Arabian Periphery", *Proceeding of the Seminar for Arabian Studies*, Vol. 41, London, pp 377-385.